GODIŠNJAK ZA SOCIOLOGIJU / SOCIOLOGICAL ANNUAL

Elektronsko izdanje
https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-sociologiju
https://doi.org/10.46630/gsoc.35.2025

Ovaj broj časopisa Godišnjak za sociologiju (XXI/35, 2025) objavljuje se uz finansijsku pomoć Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

PERIODIKA
Serija: Godišnjaci

Koordinator Izdavačke delatnosti
Mihailo Antović

Redakcija Godišnjaka za sociologiju:
Jasmina Petrović, Univerzitet u Nišu, urednica
Miloš Jovanović, Univerzitet u Nišu
Dragan Todorović, Univerzitet u Nišu
Dragan Stanojević, Univerzitet u Beogradu
Dušan Ristić, Univerzitet u Novom Sadu
Nemanja Krstić, Univerzitet u Nišu
Jelena Božilović, Univerzitet u Nišu
Dušan Milenković, Univerzitet u Nišu,
Vesna Miltojević, Univerzitet u Nišu
Veselin Mitrović, Institut društvenih nauka, Beograd
Aleksandra Nikolajević, Univerzitet u Nišu, sekretar

Međunarodni uređivački odbor:
Andrea Cerroni, Univerzitet u Milanu
Miran Lavrič, Univerzitet u Mariboru
Honorata Jakubowska, Univerzitet u Poznanu
Bojan Bilić, Univerzitet u Bolonji
Željka Zdravković, Univerzitet u Zadru
Roberto Corradore, Univerzitet u Milanu
Anna Mantarova, Institut za filozofiju i sociologiju Bugarske akademije nauka
Dalibor Savić, Univerzitet u Banjoj Luci.
Natalia Avdoshina Vladimirovna, Univerzitet u Samari
Marija Bakalova, Univerzitet za nacionalnu i svetsku ekonomiju, Sofia.
Rade Šarović, Univerzitet Crne Gore.
Duško Trninić, Univerzitet u Banjoj Luci.

Adresa:
Filozofski fakultet u Nišu
Ćirila i Metodija 2
18000 Niš

Copyright© Filozofski fakultet u Nišu

Od 2005. do 2011. Godišnjak za sociologiju je izlazio jednom godišnje. Od 2012. godine objavljuju se dve sveske godišnje.

Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet

UDK 316

Print ISSN 1451-9739
Online ISSN 1820-6360

GODIŠNJAK ZA SOCIOLOGIJU
SOCIOLOGICAL ANNUAL

XXI/35 (2025)

Niš, 2025.

PERIODICALS
Series: Annuals

Head of Publishing:
Mihailo Antović, PhD

Editorial Board:
Jasmina Petrović, University of Niš, Editor
Miloš Jovanović, University of Niš
Dragan Todorović, University of Niš
Dragan Stanojević, University of Belgrade
Dušan Ristić University of Novi Sad
Nemanja Krstić, University of Niš
Jelena Božilović, University of Niš
Dušan Milenković, University of Niš
Vesna Miltojević, University of Niš
Veselin Mitrović, Institute of Social Sciences, Belgrade
Aleksandra Nikolajević, University of Niš, Secretary

International Editorial Board:
Andrea Cerroni, University of Milan-Bicocca
Miran Lavrič, University of Maribor
Honorata Jakubowska, University in Poznań
Bojan Bilić, University of Bologna
Željka Zdravković, University of Zadar
Roberto Corradore, University of Milan-Bicocca
Anna Mantarova, Institute of Philosophy and Sociology, Bulgarian Academy of Sciences
Dalibor Savić, University of Banja Luka.
Natalia Avdoshina Vladimirovna, Samara University
Marija Bakalova, University of National and World Economy, Sofia
Rade Šarović, University of Montenegro
Duško Trninić, University of Banja Luka.

Address
Faculty of Philosophy, Niš
18000 Niš
Ćirila i Metodija 2

Copyright© Faculty of Philosophy

From 2005 to 2011 Sociological Annual was published once a year. Since 2012 two volumes have been published annually.

SADRŽAJ

ČLANCI

Mirjana Damjenić Bratić, Dalibor Savić
METODOLOŠKI IZAZOVI VIZUALIZACIJE PODATAKA U STUDIJAMA MIGRACIJA: KA INTEGRACIJI TEHNIČKIH RJEŠENJA I ETIČKE ODGOVORNOSTI 11

Владислав Бочаров, Татьяна Гаврилюк
ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ И МОТИВАЦИЯ ТЬЮТОРОВ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ РОССИЙСКОГО УНИВЕРСИТЕТА 33

Anđela Jelić Čvorović, Lidija Vujačić
DIGITALNA PISMENOST DJECE U CRNOJ GORI: SOCIOLOŠKI OSVRT NA PROMJENE POSLIJE PANDEMIJE COVID-19. 55

Vladana Petković
MEDIJACIJA KAO SREDSTVO ZA REŠAVANJA VRŠNJAČKIH KONFLIKATA U ŠKOLI 69

PREVODI

Piter Berger i Hansfrid Kelner
BRAK I KONSTRUKCIJA STVARNOSTI: JEDAN OGLED IZ MIKROSOCIOLOGIJE (SA)ZNANJA 91

PRIKAZI

Немања Радовановић
НЕПОСЛУШНОСТ КАО ВРЛИНА И МОРАЛНО ПРАВО: КРИТИЧКИ ОСВРТ У СОЦИОЛОШКО- ФИЛОЗОФСКОЈ ПЕРСПЕКТИВИ 109

Милена Јовановић
МЛАДИ НА СЕЛУ – ИЗАЗОВИ И ПЕРСПЕКТИВЕ 113

UPUTSTVO AUTORIMA 119

SPISAK RECENZENATA ZA 2025. GODINU 125

CONTENTS

ARTICLES

Mirjana Damjenić Bratić, Dalibor Savić
METHODOLOGICAL CHALLENGES OF DATA VISUALIZATION IN MIGRATION STUDIES: TOWARD INTEGRATION OF TECHNICAL SOLUTIONS AND ETHICAL RESPONSIBILITY 11

Vladislav Bocharov, Tatiana Gavrilyuk
PROFESSIONAL IDENTITY AND MOTIVATION OF TUTORS: CHALLENGES AND PROSPECTS IN THE EDUCATIONAL SETTING OF A RUSSIAN UNIVERSITY ……..... 33

Anđela Jelić Čvorović, Lidija Vujačić
DIGITAL LITERACY OF CHILDREN IN MONTENEGRO: A SOCIOLOGICAL PERSPECTIVE ON CHANGES AFTER THE COVID-19 PANDEMIC …….. 55

Vladana Petković
MEDIATION AS A TOOL FOR RESOLVING PEER CONFLICTS IN SCHOOL 69

TRANSLATIONS

Peter Berger, Hansfried Kellner
MARRIAGE AND THE CONSTRUCTION OF REALITY: AN EXERCISE IN THE MICROSOCIOLOGY OF KNOWLEDGE 91

REVIEWS

Nemanja Radovanović
DISOBEDIENCE AS A VIRTUE AND MORAL RIGHT: A CRITICAL REVIEW FROM A SOCIOLOGICAL-PHILOSOPHICAL PERSPECTIVE 109

Milena Jovanović
YOUTH IN THE RURAL COUNTRY – CHALLENGES AND PERSPECTIVES 113

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS 119

LIST OF PEER REVIEWERS FOR THE YEAR 2025. 125

ČLANCI

ARTICLES

Годишњак за социологију XXI/35 (2025), 11–32

UDK 314.7:303
Review Article
https://doi.org/10.46630/gsoc.35.2025.01

METODOLOŠKI IZAZOVI VIZUALIZACIJE PODATAKA U STUDIJAMA MIGRACIJA: KA INTEGRACIJI TEHNIČKIH RJEŠENJA I ETIČKE ODGOVORNOSTI [1*]

Mirjana Damjenić Bratić[2]*, Dalibor Savić[3]**
Katedra za sociologiju, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Banjoj Luci, Bosna i Hercegovina

Apstrakt

Savremena istraživanja migracija sve češće se oslanjaju na vizuelne prikaze podataka koji omogućavaju dublje razumijevanje složenih društvenih i prostornih obrazaca kretanja stanovništva. Međutim, tehnička rješenja koja omogućavaju vizualizaciju – od tradicionalnih statističkih grafikona do interaktivnih digitalnih platformi – istovremeno otvaraju brojna epistemološka i etička pitanja, često s negativnim implikacijama po migrante. U tom kontekstu, ovaj rad razmatra mogućnosti integracije tehničkih rješenja i etičke odgovornosti u procesu vizualizacije migracionih podataka. Poseban naglasak stavljen je na razumijevanje načina na koji dominantne vizuelne konvencije s implicitnim političkim značenjima, svojevrsni režimi vizualizacije, oblikuju percepciju migracionih procesa i time (re)produkuju društvene rizike za migrante. Analizom relevantne literature i primjera dobre prakse, poput feminizma podataka (eng. *data feminism*), humanizma podataka (eng. *data humanism*) i etičkog okvira za izradu vizualizacija (eng. *ethical visualization workflow*), rad ukazuje na postojeće metodološke procedure koje omogućavaju povezivanje tehničkih inovacija i etičkih principa humanističkih i društvenih istraživanja, čime vizualizacija postaje alat ne samo za analizu i komunikaciju, već i za odgovornu interpretaciju migracionih fenomena.

Ključne riječi: vizualizacija podataka, studije migracija, feminizam podataka, humanizam podataka, etička odgovornost

---

[1] Autor za korespondenciju: mirjana.damjenic@fpn.unibl.org

* Ovaj rad je finansiran iz programa istraživanja i inovacija Evropske unije „Horizon Europe“ na osnovu ugovora o grantu br. 101158885

Rad citirati kao: Damjenić Bratić, M., Savić, D. (2025). Metodološki izazovi vizualizacije podataka u studijama migracija: ka integraciji tehničkih rješenja i etičke odgovornosti. *Godišnjak za sociologiju 21*(35), 11-32.

[2*] https://orcid.org/0000-0003-1756-3670

[3**] https://orcid.org/0000-0001-5703-9107

Uvod

Vizualizacija podataka, definisana kao „grafičko predstavljanje kvantitativnih informacija koje omogućava prepoznavanje obrazaca, trendova i odnosa koji bi inače ostali skriveni“ (Tufte, 2001), predstavlja ključni analitički i komunikacijski alat u savremenim studijama migracija. Evolucija tehnika vizualizacije – od tradicionalnih statističkih tabela s kraja 19. vijeka, preko kartografskih prikaza tokom 20. vijeka, do savremenih interaktivnih digitalnih platformi – nije samo pratila tehnološki razvoj, već je bila neposredno povezana s promjenama teorijskih paradigmi u proučavanju migracija. Iz te perspektive, različiti pristupi vizualizaciji ne odražavaju samo tehnički napredak, već i specifične teorijske pretpostavke unutar studija migracija: neoklasične ekonomske teorije su favorizovale linearne mape tokova između nacionalnih država; mrežne teorije inspirisale su razvoj grafičkih prikaza relacionih struktura; dok transnacionalni pristupi podrazumijevaju vizuelne reprezentacije koje prevazilaze rigidne binarne kategorije (npr. emigracija/imigracija, privremene/stalne migracije, dobrovoljne/prisilne migracije).

Međutim, alati za vizualizaciju migracionih podataka nisu neutralni tehnički instrumenti, već uključuju višestruke procese i aktere koji djeluju unutar određenih društvenih, kulturnih i političkih konteksta, čime aktivno oblikuju način na koji društvo percipira migracije i migrante (Allen, 2021). Izbor tehnike vizualizacije – od kartografskih mapa koje normalizuju metodološki nacionalizam (Wimmer & Glick Schiller, 2002) do različitih pristupa koji mogu otkriti alternativne aspekte migracionih fenomena – predstavlja epistemološki čin koji determiniše koje aspekte migracionih fenomena činimo javno vidljivim, a koje sistematski marginalizujemo (Allen, 2021; Drucker, 2011). Na taj način vizualizacije mogu reprodukovati tehnokratsku redukciju, tretirajući podatke kao apstraktne entitete umjesto kao reprezentacije ljudskih života (Lupi, 2017), ili, alternativno, služiti kao sredstva humanizacije i osnaživanja (D’Ignazio & Klein, 2020). Drugim riječima, dvojaka priroda vizualizacija – kao analitičkih alata i kao diskurzivnih instrumenata – predstavlja jednu od temeljnih epistemološko-etičkih aporija u studijama migracija. Na osnovu navedene distinkcije moguće je izvršiti i kritičko preispitivanje uobičajenih metodoloških pristupa vizualizaciji u okviru studija migracija: Ko definiše šta znači biti migrant? Koje forme mobilnosti postaju epistemološki vidljive kroz postojeće/korištene metode prikupljanja podataka i vizualizacije, a koje ostaju sistematski nevidljive? Čijim interesima služe dominantne konvencije vizualizacije? Na koji način se mogu ustrojiti etički odgovorne vizualizacije migracionih kretanja?

U pokušaju da odgovori na navedena pitanja, ovaj rad vizualizaciji migracionih podataka pristupa kao interdisciplinarnom problemu koji zahtijeva integraciju sociooloških, demografskih i kritičkih perspektiva razvijenih u digitalnim humanističkim naukama. Cilj rada je trostruk: a) identifikovati i predstaviti režime vizualizacije koji su predodređivali međusobne odnose između teorijskih pristupa migracijama i tehnika vizualizacije; b) analizirati epistemološke i etičke implikacije upotrebe različitih tehnika vizualizacije; c) predstaviti integrativni analitički okvir za vizualizaciju

podataka koji povezuje epistemološku refleksivnost sa etičkim principima karakterističnim za humanističke i društvene nauke.

U tom smislu, rad ima pregledni karakter i zasnovan je na sistematskoj identifikaciji, evaluaciji i sintezi relevantnih metodoloških izvora.

Režimi vizualizacije migracija u istorijskoj perspektivi

U istoriografskom smislu, odnos između teorijskih pristupa migracijama i tehnika vizualizacije može se razumjeti kroz sukcesivne režime vizualnosti koji odgovaraju promjenama u paradigmatskim i institucionalnim okvirima društvenih nauka. Po tom osnovu, navedeni režimi predstavljaju dominantne sisteme vizuelnih reprezentacija. Ovakve vizuelne konvencije imaju političke dimenzije koje nisu neutralne i manifestuju se kroz sadržaj i cirkulaciju slika (Allen, 2023). Uvidom u dostupnu literaturu identifikovali smo 6 dominantnih režima vizualizacije u dosadašnjem razvoju studija migracija: proto-statistički i kartografski prikazi (17. i 18. vijek), empirijsko-tematska kartografija i statistička grafika (prva polovina 19. vijeka), longitudinalni demografski prikazi i strukturalna statistika (druga polovina 19. vijeka), formalna statistika i tabelarni prikazi (prva polovina 20. vijeka), vizualizacija uzročno-posljedičnih i strukturalnih veza (od 60-ih do kraja 80-ih godina 20. vijeka), te vizualizacija kompleksnih mreža (od 1990-ih do danas).

Najraniji oblici grafičkog predstavljanja kvantitativnih podataka javljaju se u 17. vijeku, u kontekstu astronomije, kartografije i navigacije (Robinson, 1982; Friendly, 2005). Grafičke reprezentacije u tom periodu su bile rijetke i metodološki ograničene, ali već tada postaju prepoznatljive kao instrumenti uočavanja nesigurnosti i grešaka pri mjerenju (npr. Langrenov grafikon iz 1644. godine koji prikazuje određivanja udaljenosti (po geografskoj dužini) od Toleda do Rima) (Friendly, 2005). Iako migracije još nisu bile određene kao zasebna koncepcija, rani pokušaji kvantifikovanja prostora i kretanja stanovništva kroz popise i geografske mape predstavljaju epistemološki temelj kasnijih demografsko-statističkih pristupa migracijama. Tokom 18. vijeka dolazi do širenja repertoara grafičkih formi. Kartografi počinju prikazivati više od pukog geografskog položaja, uvodeći izolinije, konture i tematske mape. Paralelno se u političkoj ekonomiji (Smith, 1776/2005) razvijaju koncepti o mobilnosti rada kao ekonomskog faktora. Ova teorijska orijentacija prema ekonomskim determinantama postepeno utiče na razvoj vizualnih praksi: podaci se prikazuju u obliku karti i tabela koje omogućavaju prostornu analizu distribucije stanovništva i ekonomskih aktivnosti.

Prva polovina 19. vijeka obilježena je eksplozivnim razvojem statističke grafike i tematske kartografije (Friendly, 2005). Vizualizacija podataka postaje ključno sredstvo u empirijskoj naučnoj argumentaciji. Klasični primjer je Minardova (*Charles Joseph Minard*, 1861) mapa globalnih migracija (Slika 1), jedan od ranih primjera vizualizacije demografskih podataka (Riffe i sar., 2021), koja prikazuje migracione tokove kao kvantitativne i prostorno strukturisane procese. U istom periodu, Ravenštajn (*Ernst Georg Ravenstein*, 1885) formuliše svoje „zakone migracija“, polazeći

od ideje o migraciji kao pravilnom, mjerljivom i ponovljivom procesu. Zanimljivo je, međutim, da Ravenstein (1885) svoje zaključke predstavlja kroz tabele i kartografske mape, ali ne kroz grafičke dijagrame – što svjedoči da teorijska inovacija nije automatski generisala i vizuelni pomak.

Slika 1
Minardova mapa toka globalnih migracija

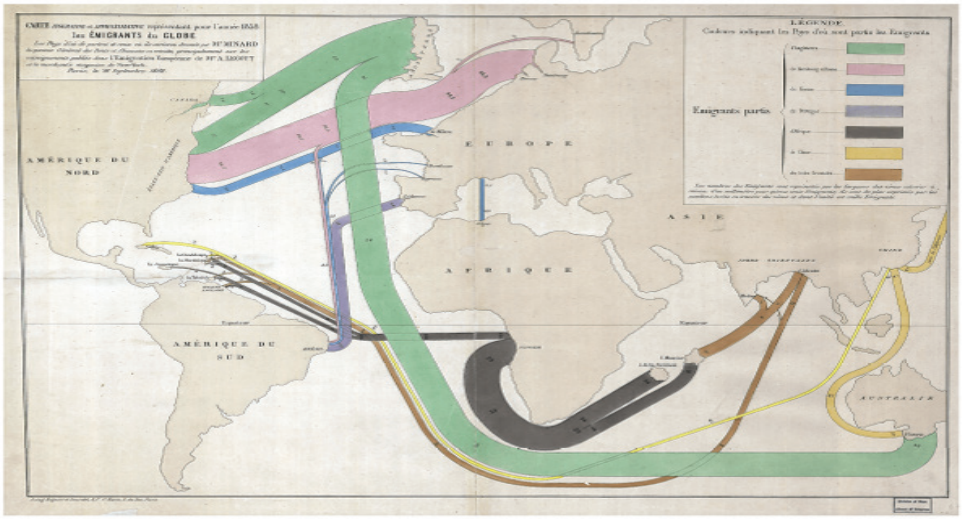

Izvor: Riffe i sar., 2021.

Druga polovina 19. vijeka, poznata i kao „zlatno doba vizualizacije“ (Friendly, 2008; Friendly & Denis, 2001), donosi sofisticirane grafičke prikaze kao što su Perocov stereogram švedske populacije (Luigi Perozzo, 1880) i Leksisov dijagram (Wilhelm Lexis, 1875) (Friendly & Wainer, 2021). Ove forme vizualno artikulišu strukturne procese demografske tranzicije – fertilitet, mortalitet i migraciju – kroz longitudinalne prikaze koji ukazuju na njihovu dinamiku. Istovremeno, migracije se u teorijskom smislu sve više povezuju sa strukturalnim demografskim modelima, što vizualizaciji daje analitičku, a ne samo deskriptivnu funkciju. Ipak, usljed dominacije metodološkog nacionalizma i ograničenih mogućnosti prikupljanja podataka (budući da statistiku proizvode vlade nacija-država), tokom tog perioda vizualizacije uglavnom bivaju podređene okvirima nacionalne statistike, tj. bez pretenzija ka predstavljanju transnacionalnih migracionih tokova (Wimmer & Glick Schiller, 2002). Ovaj teritorijalni limit onemogućio je uvid u stvarne trans-granične procese.

Period između 1900. i 1950. godine karakteriše stagnacija u vizuelnim inovacijama. Nakon „zlatnog doba“, vizualizacija gubi epistemološki status i biva potisnuta formalnim statističkim metodama. To se poklapa s dominacijom neoklasičnih i funkcionalističkih teorija migracija, koje ljudsku mobilnost posmatraju kroz linearne modele ponude i potražnje. Vizuelne prakse ostaju u domenu tabelarnih prikaza i tradicionalnih grafikona – stupčasti (eng. *bar charts*), linijski (eng. *line charts*) i

kružni grafikoni (eng. *pie charts*), dok su kartografski prikazi sve rjeđi. Iako kvantitativna analiza postaje dominantna, njena grafička komponenta gubi heurističku funkciju i svodi se na ilustraciju već poznatih zaključaka.

Sredinom 1960-ih dolazi do ponovnog interesa za vizualizaciju podataka zahvaljujući Bertinovoj *Semiologiji grafike* (Jacques Bertin, 1967) i eksploratornoj analizi podataka (Friendly, 2005). Ovaj metodološki obrt koincidira s razvojem novih teorijskih pristupa migracijama, koji se razlikuju po svojoj epistemološkoj orijentaciji i obimu analize – push-pull teorije i teorije svjetskog sistema. Push-pull teorija (Lee, 1966) naglašava individualne odluke i faktore koji „odbijaju" ljude iz zemlje porijekla i „privlače" ih ka zemlji odredišta. U vizualizaciji migracija, ova teorija se odražava kroz mape tokova koje direktno prikazuju pravac i intenzitet migracionih kretanja, često na nacionalnom ili regionalnom nivou. Na taj način vizuelni prikazi pojednostavljuju složenu dinamiku migracija, svodeći je na prostornu relaciju između mjesta porijekla i odredišta. S druge strane, teorija svjetskog sistema (Wallerstein, 1974) tretira migraciju kao posljedicu globalnih ekonomskih i strukturnih odnosa između centara i periferija. Ovdje se pojedinačne odluke posmatraju u kontekstu sistemskih procesa, poput ekonomskih nejednakosti, istorijskih struktura i globalnih tokova kapitala. Vizualizacija migracija iz ove teorijske perspektive zahtijeva složenije mrežne dijagrame i prikaze tokova koji pokazuju veze između regiona, kontinenata i ekonomskih centara.

Od 1990-ih, s usponom transnacionalnih, feminističkih i postkolonijalnih teorija migracija, vizualizacije počinju da reflektuju fragmentarnost, višeslojnost i ne-linearnost migracionih iskustava. Sa digitalizacijom i razvojem GIS tehnologija (Adams, 2020), dolazi do pojave mrežnih vizualizacija koje omogućavaju prikaz relacija, a ne samo tokova (Fagiolo & Mastrorillo, 2013). Vizuelna rješenja kao što su akordni dijagrami (Abel & Sander, 2014) i interaktivne platforme postaju komplementarne teorijskim modelima koji ističu društvene mreže i kompleksnost migracionih procesa (Glick Schiller i sar., 1992; Portes i sar., 1999). Time se, prije svega, uspostavlja konvergencija između teorijskih pristupa i vizuelnih tehnika: teorijsko naglašavanje kompleksnih, ne-linearnih odnosa motiviše mrežne prikaze migracije (de Haas, 2014).

Tehnike vizualizacije migracionih podataka: epistemološke implikacije metodoloških izbora

Odabir tehnike vizualizacije predstavlja epistemološki čin koji determiniše koje aspekte migracionih fenomena činimo analitički vidljivim, a koje sistematski marginalizujemo (Drucker, 2011). Različite tehnike vizualizacije inkorporiraju specifične ontološke pretpostavke o prirodi migracija – da li ih konceptualizujemo kao jednosmjerne tokove između teritorijalno definisanih političkih jedinica, kao mreže kompleksnih relacionih struktura, ili kao individualna iskustva – čime konstruišu specifične epistemološke režime koji strukturiraju naše razumijevanje populacijskih kretanja. U tom konteksu, u nastavku rada ćemo predstaviti prednosti i nedostatke

koji se odnose na upotrebu najzastupljenijih tehnika vizualizacije u studijama migracija.

Kartografske reprezentacije tokova

Mape tokova polazišta i odredišta (eng. *origin-destination flow maps*) predstavljaju često korištenu vizualizacijsku konvenciju u studijama migracija, prikazujući populacijska kretanja između geografski definisanih jedinica kroz linearne reprezentacije čija vizuelna debljina pokazuje kvantitativni intenzitet migracionog toka (Slika 2) (Guo, 2009). Ova vizualizacijska tehnika često se koristi paralelno sa ekonomskim pristupima poput neoklasičnih migracionih teorija (racionalna odluka zasnovana na očekivanim zaradama (Harris & Todaro, 1970)) i dualnog modela transfera radne snage između sektora/ruralno-urbanih područja (Lewis, 1954), kao i sa push–pull modelima (Lee, 1966). Vizuelna logika vektorskih reprezentacija koje polaze iz i konvergiraju ka jasno demarkiranim teritorijalnim jedinicama može naturalizovati nacionalne države kao privilegovane jedinice analize (Wimmer & Glick Schiller, 2002), implicitno reprodukujući metodološki nacionalizam, pri čemu izbor vizualizacijske tehnike ima epistemološke posljedice za ono što postaje analitički vidljivo (Drucker, 2011).

Slika 2
Primjer upotrebe mape tokova polazišta i odredišta na migracijama u SAD-u

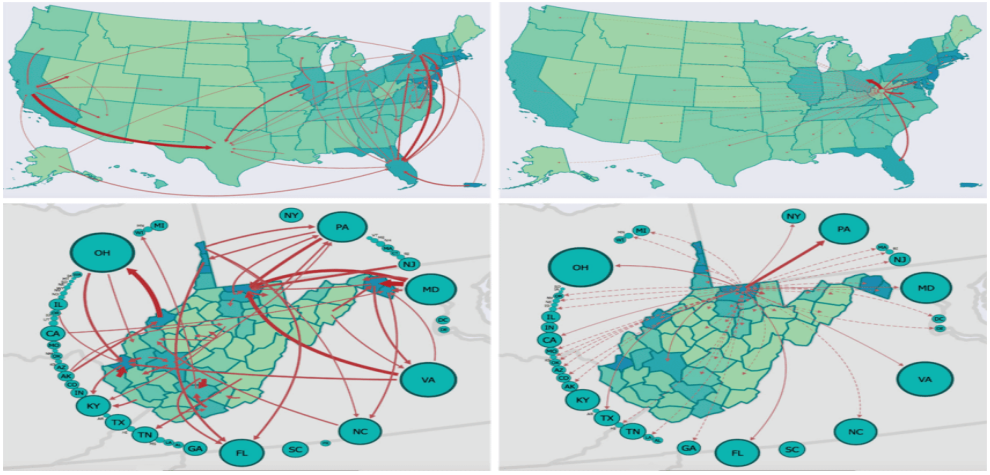

Izvor: Stephen & Jenny, 2017.

Kritički teoretičari mobilnosti ističu da analitički pristup koji je pretjerano zabrinut prostornom i/mobilnošću i koji se zadržava u prostornom okviru, aktivno konstruiše epistemološki režim koji privileguje sedentarizam[4] i teritorijalni diskontinuitet kao normativne kategorije analize (Pettit & Ruijtenberg, 2019). U tom kon-

[4] Termin sedentarizam u studijama migracija označava način mišljenja koji favorizuje imobilnost kao društvenu normu, dok se mobilnost posmatra kao izuzetak ili devijacija. U tom smislu, (e)migracije se najčešće percipiraju kao jednokratna i jednosmjerna kretanja koje je potrebno objasniti i kontrolisati.

tekstu, pomenuti pristup vizualizaciji sistematski čini nevidljivim ili epistemološki marginalnim transnacionalne prakse transmigranata poput razvijanja identiteta koji simultano povezuju sa dva ili više društava, održavanja višestrukih odnosa koji premošćuju granice (čime se transcendiraju binarne kategorije), odnosno naglašavanja cirkulacije prije nego migracije. Drugim riječima, transnacionalni migranti koji praktikuju život koji sječe nacionalne granice i uspostavlja socijalna polja koja povezuju zemlju porijekla i zemlju naseljavanja ne mogu biti adekvatno reprezentovani unutar epistemoloških ograničenja karakterističnih za analizu koja posmatra društva kao diskretne i omeđene entitete (Glick Schiller i sar., 1992).

Istovremeno, prostorna agregacija podataka na nivou nacionalnih država dodatno komplikuje epistemološku adekvatnost ovih vizualizacija jer sistematski maskira intranacionalne varijacije: migraciona koncentrisanost u specifičnim urbanim centrima može biti epistemološki pogrešno interpretirana kao ravnomjerna prostorna distribucija kroz čitavu nacionalnu teritoriju, čime se falsifikuje stvarna prostorna realnost i sistematski skrivaju lokalne društvene, ekonomske i političke dinamike koje su fundamentalne za razumijevanje iskustvenih realnosti kako migranata tako i članova primajućih zajednica.

Komplementarno kartografskim tokovima, toplotne mape (eng. *heatmaps*) koriste kolorimetrijske (spektralne ili hipsometrijske) skale za reprezentaciju prostorne gustine ili koncentracije migrantskih populacija, omogućavajući identifikaciju statistički značajnih zona visoke koncentracije migracija (žarišnih tačaka) bez eksplicitne vizualizacije specifičnih migracionih ruta (Andrienko & Andrienko, 2010; Słomska-Przech i sar., 2021).

Tradicionalni statistički grafikoni

Stupčasti, linijski i kružni grafikoni i dalje zadržavaju dominantnu poziciju u studijama migracija, čineći većinu pronađenih vizualizacija uprkos ekspanziji tehnološki sofisticiranijih alternativa, što indikuje njihovu trajnu metodološku relevantnost (Allen, 2023). Stupčasti grafikoni demonstriraju specifičnu komparativnu efikasnost u reprezentaciji migracionih statistika kroz distinktne kategorije jer omogućavaju brzu vizuelnu procjenu relativnih magnituda (Few, 2009). Linijski grafikoni ostaju metodološki nezamjenjivi u analizi temporalnih trendova migracionih tokova, omogućavajući identifikaciju sezonskih obrazaca i longitudinalnih trendova, jer prirodno uređenje vremenske skale daje ovom dizajnu snagu i efikasnost interpretacije koja se ne nalazi ni u jednom drugom grafičkom aranžmanu (Tufte, 2001). Kružni grafikoni, iako često kritikovani u literaturi o vizualizaciji podataka zbog poteškoća u preciznom poređenju uglova, zadržavaju praktičnu vrijednost u komunikaciji sa nespecijalizovanom publikom jer intuitivno predstavljaju „dio cjeline“ što je konceptualno lako razumjeti (Spence, 2006). Dodatno, dijagrami raspršenosti često se koriste za analizu korelacija između migracionih tokova i različitih socioekonomskih varijabli, omogućavajući istraživačima da vizuelno identifikuju obrasce veza između faktora poput ekonomskog razvoja, geografske udaljenosti i obima migracije (Kirk, 2016).

Trajnost ovih konvencionalnih tehnika reflektuje inherentni balans između analitičke funkcionalnosti i komunikacijske pristupačnosti, gdje metodološka jednostavnost često demonstrira superiorne performanse kada je primarna svrha nedvosmisleno prenošenje fundamentalnih nalaza u javnoj komunikaciji (Kirk, 2016). Međutim, percipirana neutralnost ovih tehnika predstavlja epistemološku iluziju: metodološki izbor da se reprezentuju apsolutni numerički volumeni umjesto standardizovanih stopa migracije, ili opcija za prikaz apsolutnih vrijednosti umjesto relativnih proporcija, može radikalno transformisati javnu percepciju i političke implikacije navedenih vizuelnih prikaza.

Akordni dijagrami i sistemska perspektiva

Akordni dijagrami (eng. *chord diagrams*) predstavljaju specijalizovanu tehniku vizualizacije koja omogućava istovremenu reprezentaciju višestrukih bilateralnih tokova kroz cirkularne geometrijske konfiguracije (Abel & Sander, 2014). Za razliku od jednostavnih kartografskih mapa tokova, koje privileguju sekvencijalnu reprezentaciju specifičnih bilateralnih relacija, akordni dijagrami operacionalizuju teoriju migracionih sistema (Mabogunje, 1970; Massey i sar., 1993) koja konceptualizuje međunarodne migracije kroz paradigmu sistemske međuzavisnosti i recipročnog kauzaliteta (ili cirkularnosti i povratne sprege) između distinktnih, ali uzajamno povezanih geografskih regiona.

Paradigmatski primjer predstavlja rad Abel (Guy Abel) i Sander (Nikola Sander) koji su revolucionarno primijenili akordnu vizualizaciju za reprezentaciju globalnih migracionih tokova između kontinenata u periodu između 2005. i 2010. godine, obuhvatajući 196 zemalja (Abel & Sander, 2014). Njihova interaktivna digitalna vizualizacija prvi put je omogućila simultanu reprezentaciju svih bilateralnih tokova između kontinenata u jedinstvenoj konfiguraciji, demonstrirajući da globalne migracije funkcionišu kao kompleksna mreža recipročnih razmjena (Slika 3). Ova tehnika, iako analitički sofisticirana, pokazuje ono što pojedini autori kritikuju kao tehnokratsku redukciju: pretvaranje ljudi u numeričke agregate, čime se oni epistemološki i politički svode na homogenizovane mase podložne kontroli (usljed subjektivne perspektive dizajna, nemogućnosti čiste objektivnosti i ignorisanja konteksta), umjesto da budu prepoznati kao osobe s temeljnim ljudskim pravima (Lupi, 2017; D'Ignazio & Klein, 2020).

Slika 3
Primjer upotrebe akordnog dijagrama

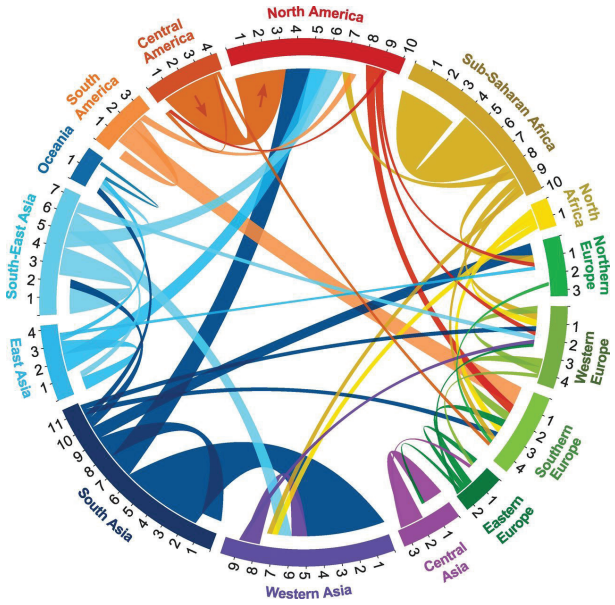

Izvor: Abel & Sander, 2014.

Mrežne vizualizacije i relaciona ontologija

Mrežne vizualizacije (eng. *network graphs*) reprezentuju epistemološki pomak od konceptualizacije migracija kao prostornih tokova ka njihovom razumijevanju kao fundamentalno relacionalnog fenomena ugrađenog u kompleksne strukture društvenih veza (Slika 4). Ove tehnike operacionalizuju matematičku teoriju grafova kroz reprezentaciju entiteta kao čvorova (eng. *nodes*) i migracionih tokova kao veza (eng. *edges*), omogućavajući sistematsku analizu strukturalnih karakteristika cjelokupnih migracionih sistema kroz primjenu kvantitativnih mjera kao što su centralnost, klasterizacija, i algoritmi za detekciju zajednica (Adams, 2020; Fagiolo & Mastrorillo, 2013). Mrežne vizualizacije se direktno vezuju za mrežne (Arango, 2000; Massey, 1990) i transnacionalne teorije migracija (Portes i sar., 1999; Glick Schiller i sar., 1992), koje konceptualizuju migraciju kao proces ugrađen u skupove interpersonalnih odnosa i socijalna polja koja povezuju zemlju porijekla i zemlju naseljavanja.

Slika 4
Primjer mrežne vizualizacija migracija

Izvor: Fagiolo & Mastrorillo, 2013.

Vizualizacija migracija kroz formu mreže relacionih struktura omogućava i operacionalizaciju Kolemanove koncepcije socijalnih odnosa i normi u okviru studija migracija (Coleman, 1990) – argument da interpersonalni odnosi koji povezuju migrante sa rodbinom, prijateljima ili sunarodnjacima u zemlji odredišta funkcionišu kao resursi (socijalni kapital) koji olakšavaju i perpetuiraju migracione procese kroz redukciju transakcionih troškova i amplifikaciju motivacije. Fađolo (Giorgio Fagiolo) i Mastoriljo (Marina Mastrorillo) su globalnu migracionu mrežu predstavili kao težinski usmjeren graf sa pojedinim državama kao čvorovima, otkrivajući da ona manifestuje karakteristike „malog svijeta" – visoki koeficijent klasterizacije kombinovan sa malim dijametrom mreže – što ukazuje na visoku povezanost globalnog migracionog sistema uprkos postojanju značajnih geografskih distanci i institucionalnih barijera (Fagiolo & Mastrorillo, 2013). Po tom osnovu, mrežne vizualizacije omogućavaju fundamentalni epistemološki pomak sa perspektive fokusirane na državu (eng. *state-centric*) ka perspektivi fokusiranoj na ljude (eng. *people-centric*), transformišući analitički fokus sa prostornih tokova na društvene procese ugrađene u relacione strukture, pri čemu je ljudska mobilnost definisana kao sposobnost (eng. *capability*) ljudi da izaberu gdje će da žive (de Haas, 2014).

Međutim, pomenuta vrsta grafičkog prikaza se suočava sa problemom „efekta klupka" (eng. *hairball effect*) kod mreža velikih dimenzija – stanjem u kojem proliferacija veza generiše vizuelno haotičnu konfiguraciju koja postaje percepcijski nerazumljiva, što radikalno smanjuje njenu analitičku upotrebljivost (Schulz & Hurter, 2013). Dodatno, tehnička kompleksnost ovih vizualizacija zahtijeva napredne metodološke kompetencije za produkciju i interpretaciju, što može sistematski ograničiti njihovu upotrebu u javnoj komunikaciji.

Ternarni dijagrami i dekonstrukcija binarnosti

Ternarni dijagrami (eng. *ternary diagrams*) predstavljaju specijalizovanu vizualizacijsku tehniku dizajniranu za analizu kompozicijskih podataka koji se strukturalno sastoje od tačno tri međusobno ekskluzivne komponente čiji agregatni zbir konvergira ka konstantnoj vrijednosti (100%), omogućavajući reprezentaciju kompleksnih proporcionalnih odnosa kroz pozicioniranje u trougaonom koordinatnom prostoru (Schöley, 2021). U kontekstu migracionih studija, ova tehnika demonstrira specifičnu analitičku vrijednost za dekompoziciju proporcionalnih distribucija različitih tipoloških kategorija migranata (ekonomski migranti, izbjeglice, međunarodni studenti) ili za analizu temporalnih i prostornih varijacija u kompozicijskoj strukturi migracionih tokova.

Novok (Beata Nowok) zagovara širu metodološku primjenu ternarnih dijagrama u analizi kompozicijskih struktura migracija (npr. motivacijskih faktora poput ekonomskih, spajanja porodice, traženja azila), gdje pozicija datog slučaja u ternarnom koordinatnom prostoru omogućava nedvosmislenu identifikaciju dominantnog motivacijskog faktora bez potrebe za konstrukcijom niza odvojenih vizualizacija (Nowok, 2020). Ova metodološka perspektiva direktno odgovara pozivu na „preispitivanje binarnosti i hijerarhija“ (D'Ignazio & Klein, 2020), odnosno argumentu da migracioni fenomeni ne mogu biti adekvatno konceptualizovani kroz rigidne binarne opozicije (legalno/ilegalno, izbjeglica/ekonomski migrant), već isključivo putem kontinuuma sa višestrukim, često simultanim i međusobno preklapajućim motivacijama, statusima i identitetima. Ovakvi sistemi brojanja i klasifikacije perpetuiraju opresiju, jer ne uspijevaju da priznaju „vrijednost onoga što se nalazi između i izvan“ rigidnih kategorija (D'Ignazio & Klein, 2020). Uprkos demonstriranom analitičkom potencijalu, ternarni dijagrami ostaju značajno podzastupljeni u demografskim i migracionim studijama (Nowok, 2020). Takva situacija se može objasniti svojevrsnim „vizualizacijskim konzervativizmom“ – skupom diskurzivnih i metodoloških praksi koje privileguju dominantne grafičke konvencije, čak i kada one ne omogućavaju adekvatno predstavljanje složenosti analiziranih fenomena.

Slika 5
Upotreba ternarnih dijagrama u vizualizaciji migracijskih podataka

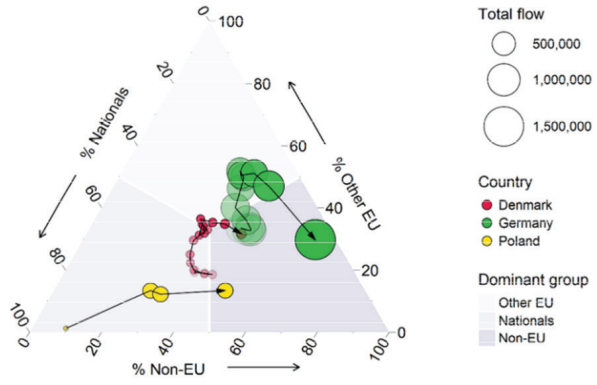

Izvor: Nowok, 2020.

Interaktivne platforme i demokratizacija pristupa podacima

Interaktivne web platforme kombinuju različite vizualizacijske tehnike u koherentan sistem prikaza (eng. *interface*), omogućavajući kreatorima politika, istraživačima i široj javnosti, ekspeditivan pristup ključnim migracionim indikatorima putem intuitivnog okruženja koje ne zahtijeva napredne tehničke kompetencije ni specijalizovano metodološko znanje (Migration Data Portal, 2023)[5]. Pomenute platforme korisnicima omogućavaju istraživanje podataka prema vlastitim analitičkim pitanjima i interesima umjesto da pasivno primaju predefinisane narative konstruisane od strane autora vizualizacije. Ovi alati predstavljaju značajnu transformaciju ka eksploratornim vizualizacijama (Allen, 2023) koje omogućavaju ne samo pasivno posmatranje već aktivno istraživanje podataka, što može generisati nove analitičke uvide i (potencijalno) osporavati epistemološki dominantne narative o migracijama.

I pored demokratizirajućeg efekta koje donose, navedene platforme se ipak suočavaju i sa nizom etičkih izazova. Transparentnost rada tih platformi je problematična zato što pitanje primarne obrade podataka najčešće ostaje sistemski nevidljivo i epistemološki potisnuto: Ko izvršava čišćenje podataka i kodiranje kategorija? Koje metodološke odluke se operacionalizuju unutar algoritamskih struktura? Kako se tretiraju nedostajući podaci ili ambiguiteti? Etički nedostaci koji se odnose na funkcionisanje navedenih platformi mogu da se razmatraju i kroz prizmu tzv. „digitalne podjele“ (eng. *digital divide*) (Dijk, 2020; Leurs, 2015), tj. problematizovanje strukturalnih nejednakosti u kontekstu pristupačnosti resursa. Ove nejednakosti nisu samo tehničke, već su duboko povezane sa postojećim društvenim, ekonomskim i kulturnim podjelama, pri čemu vanmrežni isključujući mehanizmi putuju onlajn i strukturišu digitalne prostore. Ključna pitanja u tom kontekstu glase: Ko posjeduje tehnološke i obrazovne resurse neophodne za kreiranje i upravljanje ovim platformama, odnosno ko raspolaže kompetencijama za njihovo napredno korištenje? Pored toga, kreiranje i funkcionisanje pomenutih platformi etički je osjetljivo i zbog mogućnosti narušavanja privatnosti migranata tokom procesa prikupljanja podataka. U tom kontekstu nužne su rigorozne mjere zaštite privatnosti i osiguranje informisane saglasnosti, posebno kada se administrativni podaci kombinuju sa podacima prikupljenim putem društvenih medija ili drugih digitalnih tragova.

Epistemološki temelji kritičke vizualizacije podataka

Predstavljeni pregled režima i tehnika vizualizacije otkriva fundamentalnu epistemološku istinu: ne postoji metodološki neutralna tehnika vizualizacije. Svaka metodološka procedura inkorporira specifične ontološke pretpostavke o prirodi migracionih fenomena i konsekventno konstruiše specifične epistemološke perspektive koje strukturišu naše razumijevanje ljudske mobilnosti. Kako bismo produbili ra-

[5] Na primjer, Migration Data Portal UN-ovih agencija omogućava korisnicima da kombinuju podatke o preko 200 zemalja kroz interaktivne mape, vremenske serije i komparativne grafikone. Na mjesečnom nivou navedeni portal ostvaruje oko 50 000 posjeta. Više na: https://www.migrationdataportal.org/.

zumijevanje ovih epistemoloških perspektiva, neophodno je preispitati samu prirodu podataka na kojima se vizualizacije zasnivaju. U tom kontekstu, okrenućemo se ka kritičkim koncepcijama koje su razvijene u okviru digitalne humanistike. Pri tome polazimo od pretpostavke da su u pitanju izuzetno vrijedni analitički instrumenti, čak i kada se primjenjuju izvan njihovog originalnog disciplinarnog konteksta (npr. u okviru studija migracija).

Johana Draker (Johanna Drucker) u radu „Humanistički pristupi grafičkom prikazu" (eng. *Humanities Approaches to Graphical Display*) postavlja fundamentalnu distinkciju koja je transformisala uobičajeni način razumijevanja vizualizacija (Drucker, 2011). Ona argumentuje da sam termin „podatak" (eng. *data*, lat. *datum* – dato, dano) nosi epistemološku implikaciju objektivnosti – kao da informacije koje vizualizujemo predstavljaju neutralne, date činjenice koje egzistiraju nezavisno od procesa njihovog prikupljanja, interpretacije i reprezentacije. Umjesto toga, Draker predlaže konceptualni pomak ka terminu „uhvaćeno" (eng. *capta*, lat. *capere* – uzeti, uhvatiti) kako bi naglasila da su svi podaci zapravo rezultat selektivnih, interpretativnih i inherentno subjektivnih odluka koje uvijek nose epistemološku perspektivu, metodološke pretpostavke i političke interese onih koji ih prikupljaju, kategorišu i kodiraju (Drucker, 2011).

Navedena distinkcija nije puko semantičko razlikovanje već predstavlja fundamentalnu epistemološku intervenciju koja ima dalekosežne implikacije za razumijevanje praksi vizualizacije. Kada prihvatimo da radimo sa „uhvaćenim" umjesto sa „datim" podacima, postajemo epistemološki i etički odgovorni za predstavljanje i argumentaciju metodoloških izbora, odnosno priznavanje ograničenja i artikulisanje pozicionalnosti koja oblikuje naše analitičke prakse. Primjenjujući navedenu argumentaciju na kontekst migracionih podataka, ova distinkcija postaje posebno značajna već na nivou mjerenja „broja migranata", pri čemu se ispostavlja da ta naizgled transparentna kategorija skriva niz epistemoloških i metodoloških izbora koji presudno utiču na naša saznanja o migracijama. Ko se računa kao migrant u različitim nacionalnim i međunarodnim statističkim režimima? Da li privremeni radnici? Međunarodni studenti? Tražioci azila (eng. *asylum seekers*) čiji zahtjevi su administrativno odbijeni, ali i dalje borave na teritoriji zemlje prijema? Cirkularni migranti koji rotiraju između višestrukih rezidencija?

U sličnom epistemološkom ključu kao i Draker, Levin (Matthew Lavin) razvija koncept „situiranih podataka" (eng. *situated data*), argumentujući da su podaci uvijek pozicionirani, kontekstualizovani i epistemološki situirani u specifičnim istorijskim, političkim, ekonomskim i društvenim kontekstima koji fundamentalno determinišu njihovu produkciju, cirkulaciju i interpretaciju (Lavin, 2021). On naglašava da podaci nikada nisu epistemološki „sirovi" ili metodološki „čisti" već su uvijek već „obrađeni", „filtrirani" i „strukturisani" višestrukim nivoima metodoloških, institucionalnih i političkih odluka donesenim tokom njihovog prikupljanja, čišćenja, kategorizacije i agregacije. Ova epistemološka perspektiva, primijenjena na migracione studije, zahtijeva sistematsko preispitivanje odnosa moći na nivou cjelokupnog procesa istraživanja, njegove diseminacije i šireg društvenog uticaja: Ko produkuje migracione podatke i u čijem interesu? Koje institucije kontrolišu de-

finicije relevantnih kategorija? Koji politički i ekonomski faktori determinišu koje populacije se mjere, a koje ostaju neizmjerene? Kako različite nacionalne metodologije prikupljanja podataka reflektuju specifične političke konfiguracije i režime upravljanja mobilnošću?

Navedeni epistemološki zaokret – od naivne pozitivističke pretpostavke o objektivnim „podacima" ka kritičkom prizna(va)nju subjektivno „uhvaćenih" i kontekstualno „situiranih" informacija – imao je neposredan uticaj i na nastanak najuticajnijih kritičkih pristupa vizualizaciji unutar humanističkih nauka: feminizma podataka i humanizma podataka. U nastavku rada predstavićemo navedene pristupe, te ukazati na njihov doprinos u razvoju integrisanog metodološkog okvira za etičku vizualizaciju podataka.

Ka integrisanom metodološkom okviru za etičku vizualizaciju podataka

Za razliku od kritičkih pristupa predstavljenih u prethodnom poglavlju rada, koji su pretežno fokusirani na epistemološka razmatranja, feminizam podataka i humanizam podataka pored propitivanja spoznajnih konvencija nude i konkretne metodološke smjernice za etičku vizualizaciju podataka.

Feminizam podataka, koncepcija koju razvijaju D'Ignjacio (Catherine D'Ignazio) i Klajn (Lauren Klein), predstavlja ambiciozan pokušaj reformulacije principa vizualizacije kroz feminističku epistemologiju (D'Ignazio & Klein, 2016; 2020). Polazeći od uvjerenja da su podaci uvijek proizvod društvenih odnosa moći, autorke pokazuju kako proces „datifikacije migranata" – svođenja ljudskih života na numeričke tokove, kategorije i statističke agregate – nije neutralan tehnički postupak, već politički čin s materijalnim posljedicama: kada ljudi postanu „tačke podataka", lakše ih je tretirati kao mase koje se mogu kontrolisati, a ne kao individue sa pravima koja treba zaštititi. Na temelju sedam principa feminizma podataka – ispitati moć, osporiti moć, uzdići emociju i utjelovljenje, preispitati binarnosti i hijerarhije, prihvatiti pluralizam, razmotriti kontekst i učiniti istraživanje javno vidljivim – D'Ignjacio i Klajn nude okvir za etičku i politički osjetljivu praksu vizualizacije podataka. Primjena ovih principa na kontekst migracionih studija omogućava prevođenje etičkih uvida u konkretne metodološke smjernice: preispitivanje toga ko ima moć da proizvodi i interpretira migracione podatke i u čijem interesu; stvaranje vizualizacija koje osporavaju dominantne bezbjednosne narative i ističu doprinose migranata društvu; uvođenje afektivne dimenzije kroz lične priče i svjedočanstva; zamjenu binarnih kategorija kompleksnijim prikazima kontinuuma; uvažavanje pluralnosti perspektiva različitih aktera; kontekstualizaciju podataka u njihovim istorijskim, političkim i ekonomskim okvirima; te prepoznavanje i valorizaciju nevidljivog rada radnika na podacima, naročito onih iz marginalizovanih društvenih grupa (D'Ignazio & Klein, 2016; 2020). Na taj način, feministički pristup vizualizaciji podataka integriše tehničku preciznost i etičku odgovornost u reprezentaciji migracionih fenomena.

Đordža Lupi (Giorgia Lupi), idejni tvorac koncepcije humanizma podataka, nudi alternativan pristup praksama vizualizacije koje ljude svode na „puke tačke po-

dataka" (eng. *mere data points*). U tom smislu, njen manifest „Humanizam podataka: revolucionarna budućnost vizualizacije podataka" (2017) predstavlja fundamentalnu kritiku dominantne pozitivističke paradigme koja tretira vizualizaciju kao neutralnu tehniku optimizacije informacionog transfera. U okviru navedenog teksta Lupi argumentuje da podaci reprezentuju stvarne ljude sa njihovim emocijama, kontekstima i pravima, te da je neophodno kontekstualizovati podatke kako bi oni postali alati za osmišljavanje smislenijih i intimnijih vizuelnih narativa. Umjesto tehnokratskog pristupa koji tretira brojeve kao apstraktne entitete, humanizam podataka naglašava važnost nijansiranih aspekata podataka – onih dimenzija koje statistika često izostavlja, ali koje imaju ključni značaj za razumijevanje ljudskih iskustava.

Lupi poziva istraživače i dizajnere da kroz vizualizacije „ožive podatke – ljudski život" (eng. *bring data to life — human life*), pri čemu predlaže četiri ključna principa za realizaciju navedenog poduhvata:

- uvažavanje kompleksnosti – svijet je izuzetno kompleksan i zato vizualizacije moraju biti zasnovane na višestrukim atributima i različitim kvantitativnim i kvalitativnim izvorima podataka;
- nadilaženje ustaljenih standarda – prakse vizualizacije ne mogu biti svedene na korištenje gotovih rješenja, već moraju biti pažljivo osmišljene i prilagođene specifičnoj istraživačkoj problematici koja je u fokusu;
- suptilno uvođenje konteksta – subjektivnost i kontekst predstavljaju nezaobilazne kategorije, čak i pri tumačenju makrostrukturalnih procesa;
- podaci su nesavršeni – oni uvijek predstavljaju više ili manje vjerodostojnu reprezentaciju stvarnosti, te ih u tom smislu treba doživljavati više empatično i tragati za načinima da se povežu životne priče i makrostrukturalni nivo društvenosti (Lupi, 2017).

Praktične implikacije navedenih principa Lupi demonstrira i kroz vizuelni prikaz fenomena globalnog „odliva mozgova" naučnika (Slika 6). Pri izradi vizualizacije, Lupi i njen tim su se služili različitim izvorima podataka: anketnim ispitivanjem Svjetske banke, rezultatima istraživanja preuzetim iz akademskih radova, rangiranjem najboljih svjetskih univerziteta koje je sproveo The Times, brojem istraživača u zemljama porijekla na milion stanovnika i procentualnim udjelom BDP-a koji se izdvaja za naučnoistraživački rad. Za dodatni kontekst interpretacije osnovnog seta podataka, vizualizacija uključuje i pokazatelje nezaposlenosti, učešće žena u zaposlenosti, procentualni udio stranaca i emigranata u populaciji, broj istraživača-emigranata, kao i broj istraživača koji se vraćaju u zemlju porijekla, uz prikaz ključnih odnosa među zemljama u smislu migracionih tokova. Subjektivna dimenzija motivacije naučnika za emigraciju prikazana je posredno – kroz kombinaciju različitih indikatora koji reflektuju ekonomske, profesionalne i društvene uslove, čime se mogu identifikovati potencijalni „push" i „pull" faktori migracije. Kroz kombinovanje različitih setova kvantitativnih podataka, uvođenje višestrukih konteksta i inovativno kombinovanje veličina, boja i linija – zasnovano na djelima poznatih apstraktnih umjetnika Kazimira Maljeviča i Vasilija Kandinskog – Lupi dolazi do nalaza da je veće učešće žena u zaposlenosti povezano sa masovnijim privlačenjem stranih

istraživača, dok BDP i postojanje vrhunskih univerziteta u tom smislu imaju značaj, ali ne i presudnu ulogu. Također, prikazana vizualizacija ukazuje da bolje rezultate u privlačenju inostranog naučnog kadra ostvaruju zemlje u kojima je engleski primarni jezik (Lupi, 2016).

Slika 6

Vizualizacija globalnog „odliva mozgova" naučnika po principima humanizma podataka[6]

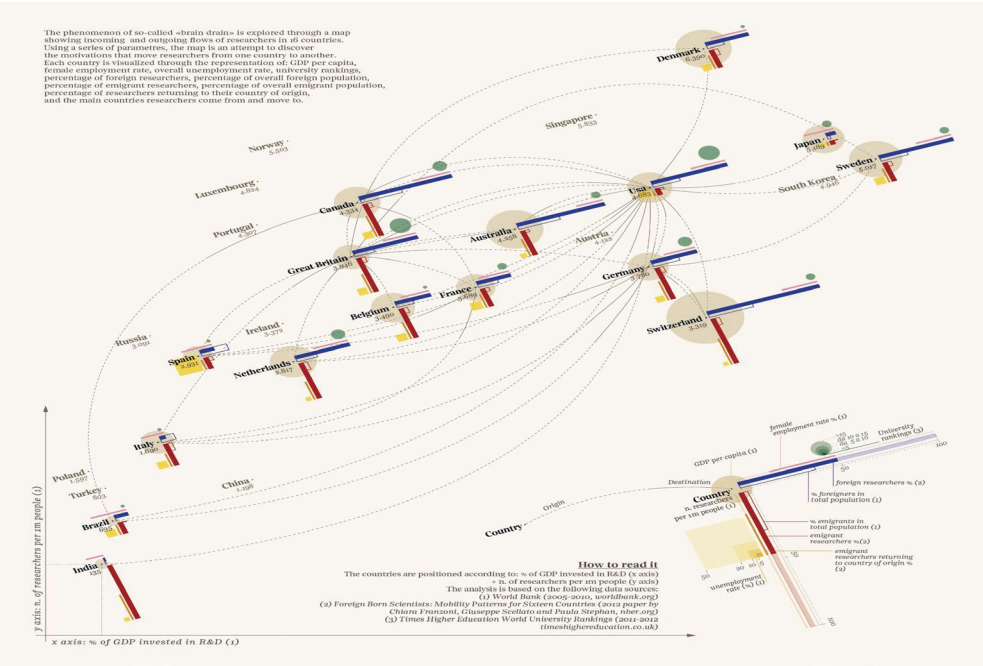

Izvor: Lupi, 2016.

Iako sadrže niz praktičnih principa za etičku vizualizaciju podataka, unutar feminizma podataka i humanizma podataka nije razvijena cjelovita metodološka procedura za realizaciju tog procesa. Baštineći predstavljenu tradiciju digitalne hu-

[6] Prevod teksta koji se nalazi u gornjem lijevom uglu slike: Fenomen tzv. „odliva mozgova" istražuje se putem karte koja prikazuje dolazne i odlazne tokove istraživača u 16 zemalja. Koristeći niz parametara, karta nastoji otkriti motive koji navode istraživače da se sele iz jedne zemlje u drugu. Svaka zemlja je vizualizovana kroz prikaz: BDP-a po glavi stanovnika, stope zaposlenosti žena, ukupne stope nezaposlenosti, rang-lista univerziteta, udjela stranih istraživača, udjela ukupnog stranog stanovništva, udjela istraživača emigranata, udjela ukupnog emigrantskog stanovništva, udjela istraživača koji se vraćaju u zemlju porijekla, kao i glavnih zemalja iz kojih istraživači dolaze i u koje odlaze.
Prevod teksta koji se nalazi u donjem dijelu slike u sredini: Kako čitati grafikon: Zemlje su pozicionirane prema: procentu BDP-a uloženog u istraživanje i razvoj (osa x), broju istraživača na milion stanovnika (osa y). Analiza se zasniva na sljedećim izvorima podataka: (1) Svjetska banka (2005–2010, worldbank.org), (2) Foreign Born Scientists: Mobility Patterns for Sixteen Countries (rad iz 2012. – Chiara Franzoni, Giuseppe Scellato i Paula Stephan, nber.org), (3) Times Higher Education World University Rankings (2011–2012, timeshighereducation.co.uk)

manistike korak dalje u tom pravcu napravili su Hepvort (Katherine Hepworth) i Čerč (Christopher Church) kroz metodološku proceduru tzv. „etičkog okvira za izradu vizualizacija" (Hepworth & Church, 2018). Riječ je o devetostepenom procesu organizovanom u tri sukcesivne faze.

Tokom faze koja prethodi prikupljanju podataka za vizualizaciju istraživač ili istraživački tim definiše temu koju želi predstaviti i vrši pregled literature iz relevantnog područja. Navedeni analitički uvid pomaže u prepoznavanju ograničenja postojećih izvora i donošenju odluke o tome da li će se uočeni nedostaci nadomjestiti dodatnim podacima ili će se ići ka ograničavanju obima vizuelnog prikaza. Prema Hepvortu i Čerču, time se izbjegavaju površna tumačenja i interpretativni viškovi koji nastaju kada se vizualizacija zasniva na nepotpunim ili neprovjerenim podacima (Hepworth & Church, 2018).

Faza prikupljanja i obrade podataka predstavlja srž etičkog okvira za izradu vizualizacija jer zahtijeva sistematično prikupljanje i provjeru primarnih i sekundarnih izvora, kao i njihovu analizu prema kriterijumima tačnosti, autentičnosti i vjerodostojnosti. Nakon navedenih provjera, istraživač ili istraživački tim formira vlastiti, prilagođeni skup podataka, čime se izbjegava prenošenje prethodno postojećih individualnih i institucionalnih pristrasnosti. Pomenuti proces je presudan za oblikovanje vizuelnog prikaza, jer odluke o tome šta se uključuje ili isključuje iz skupa podataka direktno određuju granice interpretacije i etički okvir vizualizacije.

U fazi vizualizacije i argumentacije vrši se interpretativno i komunikacijsko oblikovanje podataka. Ova faza obuhvata četiri koraka: istraživanje relevantne literature o etičkoj vizualizaciji, predvizualizaciju (u kojoj se definišu kontekst, publika, format i medij objavljivanja), samu vizualizaciju (koja mora biti iterativna i testirana na različitim publikama) i objavljivanje (uz javnu dostupnost podataka i prateće dokumentacije).

Hepvortu i Čerču ističu da navedena metodološka procedura uvažava kritički pristup vizualizaciji podataka iz epistemološke perspektive, a pri tom istovremeno omogućava i minimizaciju etičkih i drugih društvenih rizika za tri grupe ljudi: osobe koje koriste vizualizaciju, osobe koje su predstavljene u vizualizacijama, i osobe koje su lično pogođene prikazanim materijalom. Pored toga, oni naglašavaju kako je za uspješnu realizaciju navedene procedure daleko bitnije odgovarajuće planiranje, interdisciplinarna saradnja i obraćanje pažnje na istoriografske implikacije vizuelnih prikaza, nego uvećanje dostupnih resursa ili korištenje najnaprednijih tehnologija (Hepworth & Church, 2018). Pored navedenog, integrativni karakter navedene procedure vizualizacije ogleda se i u tome što su njome obuhvaćeni proceduralni (pripremni i praktični), relacioni (odnos prema učesnicima), kao i politički aspekti etičke odgovornosti (šire društvene posljedice po migrante, istraživače i druge involvirane strane) u naučno-istraživačkom radu (Kloetzer, 2024).

Zaključak

Studije migracija inherentno zahtijevaju interdisciplinarnost jer nijedna pojedinačna akademska disciplina ne može adekvatno zahvatiti kompleksnost ljudske

mobilnosti koja simultano obuhvata individualne aspiracije, porodične strategije, društvene mreže, ekonomske strukture i političke režime. Uvidom u dosadašnji razvoj vizualizacije podataka u studijama migracija nameće se zaključak da kritički pristupi razvijeni unutar humanističkih nauka, poput feminizma podataka i humanizma podataka, predstavljaju primjere dobre prakse koje treba da slijede i društvene nauke. Kreiranje veze između humanističke kritičke perspektive sa sociološkim i demografskim pristupima proučavanju mobilnosti omogućava razvoj analitičkih okvira koji kombinuju epistemološku refleksivnost i etičku odgovornost sa empirijskom strogošću karakterističnom za društvene nauke.

Interdisciplinarni dijalog o režimima vizualizacije u studijama migracija postaje posebno produktivan u kontekstu digitalnih metoda koje transcendiraju konvencionalne načine prikupljanja podataka, omogućavajući istovremeno kvantitativnu analizu velikih skupova podataka i kvalitativnu interpretaciju relacionih obrazaca društvenih procesa koji se manifestuju unutar migracijskih mreža. Uzimajući u obzir intenzitet globalnih migracionih kretanja, kao i mnogobrojne etičke i političke probleme koji se odnose na navedenu problematiku, a uveliko nadilaze granice naučnih istraživanja, smatramo da je navedeni dijalog ne samo poželjan već i prijeko neophodan. Pri tome prvenstveno ciljamo na metodološke izazove povezane sa „krizom empirijske sociologije“ (Savage and Burrows, 2007; Burrows and Savage, 2014), ali i drugih društvenih nauka, koji se odnose na napetost između konvencionalnih istraživačkih metoda i novih oblika kvantifikacije društvenosti. U tom kontekstu, kritička vizualizacija podataka razvijena u okviru humanističkih nauka predstavlja značajan doprinos u razumijevanju „politika metoda“, ali i artikulaciji otpora prema datafikaciji društvene stvarnosti od strane korporativnih i etatističkih struktura moći.

Na kraju bi željeli da naglasimo kako akademska zajednica na postjugoslovenskim prostorima još uvijek u dovoljnoj mjeri nije prepoznala značaj vizualizacije podataka za razumijevanje kompleksnih migracionih procesa. Uvidom u dostupnu akademsku literaturu na južnoslovenskim jezicima moguće je ustanoviti da se vizuelne tehnike u najboljem slučaju koriste kao pomoćni analitički alati, dok njihov potencijal za interdisciplinarno i kritičko istraživanje migracija ostaje nedovoljno iskorišten. U tom smislu, nadamo se da će skromni doprinos predstavljen u ovom radu poslužiti kao polazna tačka za dalja istraživanja o metodološkom i širem društvenom značaju primjene kritičkih pristupa vizualizaciji u studijama migracija, ali i društvenim istraživanjima uopšte.

Reference

Abel, G. J., & Sander, N. (2014). Quantifying Global International Migration Flows. *Science*, *343*(6178), 1520–1522. https://doi.org/10.1126/science.1248676.

Adams, J. (2020). *Gathering Social Network Data*. SAGE Publications, Inc. https://doi.org/ 10.4135/9781544321486.

Allen, W. (2021). The practice and politics of migration data visualization. U M. McAuliffe (Ur.), *Research Handbook on International Migration and Digital Technology* (str. 58–69). Edward Elgar Publishing. https://doi.org/10.4337/9781839100611.00013.

Allen, W. (2023). The conventions and politics of migration data visualizations. *New Media & Society*, *25*(6), 1313–1334. https://doi.org/10.1177/14614448211019300.

Andrienko, G., & Andrienko, N. (2010). A General Framework for Using Aggregation in Visual Exploration of Movement Data. *The Cartographic Journal*, *47*(1), 22–40. https://doi.org/10.1179/000870409X12525737905042.

Arango, J. (2000). Explaining Migration: A Critical View. *International Social Science Journal*, *52*(165), 283–296. https://doi.org/10.1111/1468-2451.00259.

Burrows, R. & Savage, M. (2014). After the crisis? Big Data and the methodological challenges of empirical sociology. *Big Data & Society*, *1*(1), 1–6. https://doi.org/10.1177/205395 1714540280.

Coleman, J. S. (1990). *Foundations of social theory*. Harvard University Press.

de Haas, H. (2014). Migration Theory: Quo Vadis? (No. IMI Working Paper Series No. 100). International Migration Institute, University of Oxford.

D'Ignazio, C., & Klein, L. F. (2016). Feminist Data Visualization. Workshop on Visualization for the Digital Humanities (Vis4DH 16). https://kanarinka.com/wp-content/uploads/ 2015/07/IEEE_Feminist_Data_Visualization.pdf.

D'Ignazio, C., & Klein, L. F. (2020). *Data Feminism*. The MIT Press.

Dijk, J. van. (2020). *The Digital Divide*. Polity.

Drucker, J. (2011). Humanities Approaches to Graphical Display. *Digital Humanities Quarterly*, *5*(1). https://dhq.digitalhumanities.org/vol/5/1/000091/000091.html.

Fagiolo, G., & Mastrorillo, M. (2013). International migration network: Topology and modeling. *Physical Review E*, *88*(1), 012812. https://doi.org/10.1103/PhysRevE.88.012812.

Few, S. (2009). *Now you see it: Simple visualization techniques for quantitative analysis*. Analytics Press.

Friendly, M., & Denis, D. (2001). Milestones in the history of thematic cartography, statistical graphics, and data visualization. http://www.datavis.ca/milestones.

Friendly, M. (2005). Milestones in the history of data visualization: A case study in statistical historiography. In C. Weihs & W. Gaul (Eds.), Classification: The ubiquitous challenge (pp. 34–52). Springer.

Friendly, M. (2008). A Brief History of Data Visualization. U C. Chen, W. Härdle, & A. Unwin, *Handbook of Data Visualization* (str. 15–56). Springer Berlin Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-540-33037-0_2.

Friendly, M., & Wainer, H. (2021). *A history of data visualization and graphic communication*. Harvard University Press.

Glick Schiller, N., Basch, L., & Blanc-Szanton, C. (1992). Transnationalism: A new analytic framework for understanding migration. *Annals of the New York Academy of Sciences*, *645*(1), 1–24. https://doi.org/10.1111/j.1749-6632.1992.tb33484.x.

Guo, D. (2009). Flow Mapping and Multivariate Visualization of Large Spatial Interaction Data. *IEEE Transactions on Visualization and Computer Graphics*, *15*(6), 1041–1048. https://doi.org/10.1109/TVCG.2009.143.

Harris, J. R., & Todaro, M. P. (1970). Migration, Unemployment and Development: A Two-Sector Analysis. *The American Economic Review*, *60*(1), 126–142.

Hepworth, K., & Church, C. (2018). Racism in the Machine: Visualization Ethics in Digital Humanities Projects. https://dhq-static.digitalhumanities.org/pdf/000408.pdf.

Kirk, A. (2016). *Data visualisation: A handbook for data driven design*. SAGE.

Kloetzer, L. (2024). Beyond procedural ethics: A four-level architecture of research ethics in qualitative research. U E. Tseliou, C. Demuth, E. Georgaca, & B. Gough, *The Routledge International Handbook of Innovative Qualitative Psychological Research* (str. 327–342). Routledge.

Lavin, M. (2021). Why Digital Humanists Should Emphasize Situated Data over Capta. Digital Humanities Quarterly, 15(2). http://www.digitalhumanities.org/dhq/vol/15/2/000556/ 000556.html.

Lee, E. S. (1966). A Theory of Migration. *Demography*, *3*, 47–57. https://doi.org/10.2307/2060063.

Leurs, K. (2015). *Digital Passages: Migrant Youth 2.0. Diaspora, Gender and Youth Cultural Intersections* (First edition). Amsterdam University Press. https://doi.org/10.5117/ 9789089646408.

Lewis, W. A. (1954). Economic Development with Unlimited Supplies of Labour. *The Manchester School*, *22*(2), 139–191. https://doi.org/10.1111/j.1467-9957.1954.tb000 21.x.

Lupi, G. (2016). Learning to See: Visual Inspirations and Data Visualization. Medium. https://medium.com/accurat-in-sight/learning-to-see-visual-inspirations-and-data-visua lization-ce9107349a.

Lupi, G. (2017). Data Humanism, The Revolution will be Visualized. Print Magazine. https://www.printmag.com/post/data-humanism-future-of-data-visualization.

Mabogunje, A. L. (1970). Systems Approach to a Theory of Rural-Urban Migration. *Geographical Analysis*, *2*(1), 1–18. https://doi.org/10.1111/j.1538-4632.1970.tb00140.x.

Massey, D. S. (1990). Social Structure, Household Strategies, and the Cumulative Causation of Migration. *Population Index*, *56*(1), 3. https://doi.org/10.2307/3644186.

Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., & Taylor, J. E. (1993). Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review*, *19*(3), 431. https://doi.org/10.2307/2938462.

Migration Data Portal. (2023). The bigger picture. Migration Data Portal. https://www.migrationdataportal.org/resources/online-tools.

Nowok, B. (2020). A visual tool to explore the composition of international migration flows in the EU countries, 1998–2015. *Demographic Research*, *42*, 763–776. https://doi.org/ 10.4054/DemRes.2020.42.27.

Pettit, H., & Ruijtenberg, W. (2019). Migration as hope and depression: Existential im/mobilities in and beyond Egypt. *Mobilities*, *14*(5), 730–744. https://doi.org/10.1080/17450101.2019.1609193.

Portes, A., Guarnizo, L. E., & Landolt, P. (1999). The study of transnationalism: Pitfalls and promise of an emergent research field. *Ethnic and Racial Studies*, *22*(2), 217–237. https://doi.org/10.1080/014198799329468.

Ravenstein, E. G. (1885). The Laws of Migration. *Journal of the Statistical Society of London*, *48*(2), 167. https://doi.org/10.2307/2979181.

Riffe, T., Sander, N., & Klüsener, S. (2021). Editorial to the Special Issue on Demographic Data Visualization: Getting the point across – Reaching the potential of demographic data visualization. Demographic Research, *44*(36), 865–878. https://doi.org/10.4054/DemRes.2021.44.36.

Robinson, A. H. (1982). *Early thematic mapping in the history of cartography*. University of Chicago Press.

Savage, M., & Burrows, R. (2007). The Coming Crisis of Empirical Sociology. *Sociology 41*(5), 885–899. https://doi.org/10.1177/0038038507080443.

Schiller, N. G., Basch, L., & Blanc-Szanton, C. (1992). Transnationalism: A New Analytic Framework for Understanding Migration: A New Analytic Framework. *Annals of the New York Academy of Sciences*, *645*(1), 1–24. https://doi.org/10.1111/j.1749-6632.1992.tb33484.x.

Schöley, J. (2021). The centered ternary balance scheme: A technique to visualize surfaces of unbalanced three-part compositions. *Demographic Research*, *44*, 443–458. https://doi.org/ 10.4054/DemRes.2021.44.19.

Schulz, H.-J., & Hurter, C. (2013). Grooming the hairball—How to tidy up network visualizations? INFOVIS 2013, IEEE Information Visualization Conference, Oct 2013, Atlanta, United States. https://enac.hal.science/hal-00912739/document.

Słomska-Przech, K., Panecki, T., & Pokojski, W. (2021). Heat Maps: Perfect Maps for Quick Reading? Comparing Usability of Heat Maps with Different Levels of Generalization. *ISPRS International Journal of Geo-Information*, 10(8), 562. https://doi.org/10.3390/ ijgi10080562.

Smith, A. (2005). An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. The Pennsylvania State University, Electronic Classics Series. (Original work published 1776).

Spence, I. (2006, August). William Playfair and the psychology of graphs. In *Proceedings of the american statistical association, section on statistical graphics* (pp. 2426–2436).

Tufte, E. R. (2001). *The visual display of quantitative information*. Graphics Press.

Wallerstein, I. M. (1974). *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. University of California Press.

Wimmer, A., & Glick Schiller, N. (2002). Methodological nationalism and beyond: Nation–state building, migration and the social sciences. *Global Networks*, *2*(4), 301–334. https://doi.org/10.1111/1471-0374.00043.

METHODOLOGICAL CHALLENGES OF DATA VISUALIZATION IN MIGRATION STUDIES: TOWARD INTEGRATION OF TECHNICAL SOLUTIONS AND ETHICAL RESPONSIBILITY

Mirjana Damjenić Bratić, Dalibor Savić
Department of Sociology, Faculty of Political Sciences, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina

Abstract

Contemporary migration research increasingly relies on visual data representations that enable deeper understanding of complex social and spatial patterns of population movement. However, the technical solutions that enable visualization – from traditional statistical charts to interactive digital platforms – simultaneously raise numerous epistemological and ethical questions, often with negative implications for migrants. In this context, this paper examines the possibilities of integrating technical solutions and ethical responsibility in the process of visualizing migration data. Particular emphasis is placed on understanding how dominant visual conventions with implicit political meanings, a kind of visualization regimes, shape the perception of migration processes and thereby (re)produce social risks for migrants. Through analysis of relevant literature and examples of good practice, such as data feminism, data humanism, and ethical visualization workflow, the paper highlights existing methodological procedures that enable the connection of technical innovations and ethical principles of humanistic and social research, whereby visualization becomes a tool not only for analysis and communication, but also for responsible interpretation of migration phenomena.

Keywords: data visualization, migration studies, data feminism, data humanism, ethical responsibility

RECEIVED: 10.10.2025.
REVISION RECEIVED: 24.10.2025.
ACCEPTED: 29.10.2025.

mirjana.damjenic@fpn.unibl.org
dalibor.savic@fpn.unibl.org

Годишњак за социологију XXI/35 (2025), 33–53

UDK 378.147.111(470)
Research Article
https://doi.org/10.46630/gsoc.35.2025.02

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ И МОТИВАЦИЯ ТЬЮТОРОВ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ РОССИЙСКОГО УНИВЕРСИТЕТА [1*]

Владислав Бочаров[1**] Татьяна Гаврилюк[2***]
[1] Самарский национальный исследовательский университет им. С.П. Королёва, Самара; Тюменский государственный университет, Тюмень, Россия;
[2] Тюменский государственный университет, Тюмень, Россия

Аннотация

В статье рассматриваются ключевые аспекты профессиональной идентичности и мотивации тьюторов в контексте их работы в университете. Исследование основывается на данных фокус-групповых интервью с тьюторами и интервью с административно-управленческим персоналом Тюменского государственного университета. В статье подчеркивается, что тьюторская позиция изначально планировалась как стартовая должность для молодежи, обеспечивающая вхождение в пространство университета. Однако, несмотря на это, многие тьюторы рассматривают свою работу как старт карьеры, что влияет на их профессиональную идентичность и мотивацию. Основные мотивы, влияющие на желание работать тьютором, включают реализацию потенциала в пространстве университета, работу в команде и желание помогать студентам. В статье также обсуждаются проблемы, связанные с удовлетворенностью заработной платой и условиями труда, инструментами дисциплинирования и контролем над деятельностью тьюторов. Отмечается, что несмотря на положительные оценки условий труда, существует необходимость в повышении заработной платы и улучшении инфраструктуры для более эффективной работы. Кроме того, в статье рассматриваются карьерные и профессиональные перспективы тьюторов. Подчеркивается, что многие

[1] Autor za korespondenciju: vlad.bocharov@gmail.com
Članak je pripremljen uz podršku granta Ruske naučne fondacije br. 25-28-00071 „Mladi u uslužnom sektoru privrede: profesionalni identitet i društveno blagostanje“ https://rscf.ru/project/25-28-00071/.
Благодарность: Статья подготовлена при поддержке гранта РНФ № 25-28-00071 «Молодежь сервисной сферы экономики: профессиональная идентичность и социальное самочувствие» https://rscf.ru/project/25-28-00071/.
*Rad citirati kao: Бочаров В.Ю, Гаврилюк Т.В. (2025). Профессиональная идентичность и мотивация тьюторов: вызовы и перспективы в образовательном пространстве российского университета. *Godišnjak za sociologiju 21*(35), 33-53.

[1**] https://orcid.org/0000-0002-3915-2189

[2***] https://orcid.org/0000-0003-3396-0959

тьюторы рассматривают свою нынешнюю позицию как стартовую в университетском пространстве и стремятся к карьерному росту как внутри университета, так и за его пределами. В заключение статьи предлагается пересмотреть концепцию тьюторства в российских вузах, уточнив функциональные обязанности, улучшив взаимодействие с другими подразделениями и формируя позитивную профессиональную идентичность тьюторов.

Ключевые слова: профессиональная идентичность, мотивация труда, тьюторы, сервисный труд, российский университет

Введение

В современном мире сервисная сфера играет ключевую роль в обеспечении качества жизни и удовлетворении потребностей общества. При этом, в условиях фрагментированной контрактной занятости и «платформенного капитализма» возникает множество новых профессий сферы услуг, связанных с саморазвитием и стилем жизни (персональный тренер, тьютор, доула, стилист, коуч, организатор пространства и т. д.). Эти новые профессии можно классифицировать по различным критериям, таким как уровень взаимодействия с клиентами, степень специализации и уровень ответственности. В целом специфика сервисного труда включает в себя несколько ключевых аспектов. Во-первых, это взаимодействие с клиентами, которое требует эмоциональной вовлеченности, эмпатии и умения решать конфликтные ситуации. Во-вторых, «эмоциональный труд», при котором работники сервиса часто вынуждены контролировать и управлять своими эмоциями, чтобы соответствовать ожиданиям клиентов и поддерживать позитивный имидж компании. Это может приводить к эмоциональному выгоранию и снижению удовлетворенности работой. В-третьих, многие сервисные профессии характеризуются относительно низкой оплатой труда и невысоким социальным статусом. В-четвертых, нестабильность занятости, включая неполную занятость, временные контракты и отсутствие гарантий занятости. В-пятых, стандартизация и рутинизация труда, что может ограничивать возможности для проявления творчества и инициативы. В-шестых, работа «на передовой», где работники сервиса часто являются «лицом» компании и несут ответственность за формирование впечатления клиентов о бренде (Гаврилюк et al., 2025, с. 122).

Между тем, имеющиеся исследования в сфере сервиса направлены, как правило, на традиционные коммерческие отрасли, такие как ритейл, индустрия гостеприимства, финансовые услуги. В гораздо меньшей степени внимание авторов фокусируется на сложных интеллектуальных видах деятельности, требующих навыков установления долговременных отношений и эмоционального контакта с потребителем – образовании, здравоохранении, культуре.

В данной статье мы рассматриваем работу университетских тьюторов в качестве примера (кейса) в ряду других «помогающих профессий» сервисной сферы, чтобы проанализировать их профессиональную идентичность и мо-

тивацию. Стоит отметить, что в зарубежной литературе студент как клиент и потребитель услуг всесторонне описан и изучен, в то время как концептуализация позиции тьюторов в логике сервисных услуг пока что еще остается за пределами научного интереса, т. е. специфика сервисного взаимодействия и влияние сервисного типа занятости на профессиональную идентичность тьюторов практически не изучались и требуют научного осмысления.

Профессиональная идентичность как объект социологических исследований

В настоящее время профессиональная идентичность рассматривается как постоянно конструируемый и пересматриваемый феномен одновременно индивидуальный, социальный и институциональный, который является результатом взаимодействия между психологическими структурами и социальными структурами индивида (процессом биографическим и реляционным) на протяжении всей его жизни, зависящая от контекста и дискурса. В литературе декларируется отказ от идеи единой и устойчивой идентичности (Owens et al., 2010; Cardoso et al., 2014), отмечается кризис профессиональной идентичности в современном обществе, который происходит из-за наличия различий между личностной и социальной структурами (Caza et al., 2016), причем достаточно часто исследуется процесс формирования профессиональной идентичности именно среди молодежи начинающей свою трудовую карьеру (Bessant, 2004; Шиняева & Тчапе, 2015; Темницкий, 2020).

Широко распространены исследования формирования профессиональной идентичности у работников различных сфер деятельности: от традиционных для социологии труда объектов внимания – промышленных работников (Полухина & Ваньке, 2019), до работников сервисной сферы, и в частности, работников «помогающих профессий», например социальных работников (Marković et al., 2023).

Одним из актуальных современных направлений в исследовании профессиональной идентичности работников является классовый подход, позволяющий анализировать проблемы наиболее уязвимых социальных групп работников на рынке труда. Отметим, что в своем исследовании мы фокусируемся на анализе именно такой социальной группы – молодежи занятой в сервисной экономике, рассматривая её как часть современного нового рабочего класса в дискурсе рутинизированного сервисного труда, нередко характеризующегося как прекарный (Гаврилюк & Гаврилюк, 2021).

В литературе уже есть исследования по профессиональной идентичности работников сферы образования (Beijaard et al., 2004; Mockler, 2011), но они редко рассматривают именно тьюторов как отдельную группу. Например, исследование профессиональной идентичности учителей колледжей в Китае показало наличие взаимосвязи между профессиональной идентичностью учителя и удовлетворенностью работой (Li et al., 2024). Другое исследование,

посвященное развитию профессиональной идентичности китайских репетиторов, показало наличие у них ролевого конфликта являющегося препятствием формирования профессиональной идентичности в условиях отсутствия институциональной поддержки (Huang et al., 2023). Еще одно исследование, позволившие составить портрет современного российского репетитора и рассмотреть индивидуальные стратегии на рынке репетиторских услуг и мотивацию репетиторов было проведено в России (Донецкая et al., 2023).

В исследованиях посвященных деятельности вузовских тьюторов, чаще изучаются их функциональные задачи и возможности концептуальной интеграции тьюторского сопровождения образовательном пространстве университета (López-Gómez, 2017). Нередко деятельность тьюторов рассматривается как важная с точки зрения социокультурной адаптации иностранных студентов (Береговая et al., 2020; Башеров et al., 2024; Масленникова et al., 2024), а также в условиях смешанных (онлайн и офлайн) форм обучения (Paukova et al., 2019). Гораздо реже встречаются исследования в которых раскрываются аспекты формирования профессиональной идентичности и мотивации тьюторов. Так, например, R. Beyth-Marom, G.Harpaz-Gorodeisky, A. Bar-Haim и E. Godder исследовали факторы, влияющие на профессиональную идентификацию тьюторов университетов, подчеркивая важность осознания ими значимости работы и организационной привязанности. Они пришли к выводу, что более высокий уровень самоидентификации коррелирует с большей удовлетворенностью работой, в то время как ограниченная самостоятельность и временная занятость могут снизить мотивацию и удовлетворенность работой (Beyth-Marom et al., 2006). Отметим, что в исследовании Д.М. Рогозина и О.Б. Солодовниковой подчеркивается, что для работников организаций высшего образования заработная плата рассматриваются как значимые факторы общей удовлетворенности работой, но наиболее важными концептуальными атрибутами удовлетворенности являются творческие способности и содержание работы (Рогозин & Солодовникова, 2024). Этот тезис актуален и для тьюторов работающих в образовательном пространстве университета, что подтверждают данные проведенного нами исследования.

Методы и дизайн исследования

Эксперименты с внедрением различных форм тьюторской поддержки проводятся в российских вузах с 1990-х гг., однако массовый характер она стала приобретать лишь с середины 2010-х гг., когда ряд университетов начал трансформацию образовательной модели в рамках перехода к обучению по индивидуальным образовательным траекториям (ИОТ) (Bocharov & Gavrilyuk, 2023). В связи с этим спецификой российских исследований является рассмотрение профессии тьюторов в качестве нового элемента образовательной среды, находящейся на этапе становления (Ковалева, 2011; Ковалева et al., 2012; Зоткин & Гулиус, 2019).

Большинство авторов понимают основную задачу тьюторства в вузе как индивидуализированное сопровождение студента, помощь в осознании образовательных целей, выборе средств и способов их достижения, разработке долговременной образовательной стратегии, отслеживании ее эффективности и оценивании субъективно значимых результатов (Челнокова & Тюмасева, 2016). Вместе с тем в отечественном образовании до сих пор нет единой позиции о профессиональном статусе и компетенциях тьюторов, так как в одних вузах в данной роли выступают опытные преподаватели-наставники, в других – недавние выпускники или даже студенты старших курсов.

В Тюменском государственном университете (ТюмГУ) Центр тьюторского сопровождения (ЦТС) был создан в 2017 г., и его основными целями заявлены: навигация и адаптация студентов в новом образовательном пространстве, сформированном в результате внедрения ИОТ; индивидуальное сопровождение студентов в планировании образовательного пути с учетом их сильных и слабых сторон; содействие в формировании компетенции осознанного выбора, развитии навыков целеполагания и рефлексии; получение обратной связи от студентов, организация посредничества между студентами и организационными структурами университета; информирование о различных аспектах текущей студенческой жизни и содействие в формировании студенческих сообществ[2].

В роли тьюторов выступают в основном выпускники ТюмГУ, недавно закончившие вуз, имеющие преимущественно психологическое образование и прошедшие профессиональную переподготовку по тьюторской деятельности (программа ТюмГУ).

Эмпирическое исследование базировалось на стратегии микс-методов сбора и анализа данных. Эмпирическим фундаментом выступили данные анкетного опроса студентов бакалавриата 1 и 2 курса как группы, наиболее активно вовлеченной во взаимодействие с тьюторами (данные массового анкетного опроса представлены в нашей статье: (Гаврилюк & Бочаров, 2025)), полуформализованное интервью с руководителями и административными сотрудниками вуза, взаимодействующими с ЦТС; фокусированное групповое интервью с тьюторами.

В фокус-группах с тьюторами приняло участие 6 человек (на момент исследования тьюторов в ТюмГУ было всего 9, шел конкурс на замещение вакантных должностей): ФГ1 – мини-фокус-группа с начинающими тьюторами (3 чел.), ФГ2 – мини-фокус-группа с опытными тьюторами (3 чел.).

Выборочная совокупность полуформализованного интервью составила 20 информантов, включая заместителей директоров институтов, высшее руководство университета, руководителей различных структурных подразделений. Все сессии индивидуальных и групповых интервью базировались на детализированном гайде, записаны на диктофон и транскрибированы дословно.

---

[2] Концепция тьюторства. Центр тьюторского сопровождения. Официальный сайт ТюмГУ. URL: https://www.utmn.ru/studentam/tutor/centr-tyutorskogo-soprovozhdeniya/koncepciya-tyutorstva/ (дата обращения: 08.05.2025).

В данной статье мы опираемся только на данные качественного анализа проведенных групповых фокусированных интервью и интервью с экспертами (секвенциональное деление текстового массива с последующим кодированием и отбором наиболее показательных цитат по каждому коду).

Результаты эмпирического исследования и дискуссия

Профессиональная идентичность тьюторов ТюмГУ.

Профессиональная идентичность и мотивация тьюторов в университете являются важными аспектами для понимания их роли и эффективности в образовательном процессе. Профессиональная идентичность тьюторов формируется под влиянием различных факторов, включая их личный опыт, социальные взаимодействия и профессиональную среду.

Руководитель Офиса трансформации ТюмГУ сообщила, что изначально тьюторская позиция планировалась как стартовая должность для молодежи, обеспечивающая вхождение в пространство университета:

„Эта функция, она была рассчитана как... Ну, то есть мы не собирались туда брать каких-то взрослых, классных людей. Как стартовая, да? Представляете, да? 15 человек с выделенной функцией и неочевидной полезностью в университете... Понятно, что у них небольшая зарплата".

Повлияли на идентичность тьюторов, по мысли информанта, и неверные ассоциации студентов, которые связывали тьюторское сопровождение преимущественно с поддержкой по техническим вопросам, в частности, в рамках внутривузовской в особенности онлайн-системы «Модеус».

В том же ключе высказывался и руководитель ЦТС:

> „Многие рассматривают работу тьютором как старт карьеры, мы берем ребят сразу после университета, и сейчас у меня команда преимущественно состоит также из людей, которые или только выпустились, или какое-то время назад выпустились, или это бакалавры, которые пришли к нам, пошли в магистратуру... То есть это... Вот очевидно, что такая мотивация есть. Кажется, что у части из ребят мотивация скорее, в том числе, захода в университет".

При этом руководитель ЦТС подчеркивал, что приходящие на позицию тьютора имеют выраженную мотивацию работать именно в рамках «помогающей профессии»:

> "Все, у кого есть какая-то выраженная помогающая мотивация, ну то есть те, кому интересно, в широком смысле, сейчас не обязательно профиль, хотя все равно большинство – это профиль психология, педагогика, ну и разные помогающие ответвления типа коучинга и так далее. То есть, вот если есть выраженность на это, и часто это фокусировка на функции, которые обычно кураторские, типа я хочу быть, делиться опытом со студентами, хочу помогать студентам, вот какие-то такие смысловые единицы".

В рамках фокус-групп, проведенных с самими тьюторами, говорилось о наличии трёх основных мотивов, повлиявших на их желание работать в ЦТС.

1) Желание реализовать свой потенциал в пространстве ТюмГУ. Практически все тьюторы являются недавними выпускниками бакалавриата, многие из них учатся в магистратуре и тесно связаны с вузом. Он не желают покидать университет, а наоборот, увлечены идеей профессиональной реализации в его стенах на позиции тьютора:

> „Я сама планировала быть именно тьютором. До вакансии я всегда понимала, что я хотела быть в образовательной сфере, потому что я хотела что-то давать студентам, как-то с ними взаимодействовать. Мне это было очень интересно и меня это привлекало… Я искала вакансии в ТюмГУ… Нашла одну вакансию, это было не тьюторство… и мне тогда этот человек рекомендовал именно пойти в тьюторство, потому что сейчас у них открыта вакансия. Я пришла на собеседование, мне рассказали, чем заниматься, и я поняла, что это отвечает моим потребностям. Мне это было очень интересно, поэтому я согласилась“ (ФГ2).

2) Желание работать в команде и быть её частью, общаться с людьми, взаимодействовать в социальной группе, повышая свои компетенции:

> „В моменте, когда я познакомился уже с командой, стало еще лучше – очень классная команда оказалась. И в итоге у меня сформировалось такое забавное представление: если прям так назвать это миссией, пафосненько так чуть-чуть, мне хочется помочь студентам стать такими, чтобы они, выйдя с университета, будут настолько круче меня, что любой из них мог занять мое место в тьюторах. Это вот цель-максимум такая“ (ФГ1).

3) Желание помогать студентам – ориентация на свою профессионализацию в одной из помогающих профессий:

> „Возможность помочь студенту разобраться в университете, разобраться в том, что тут и как это есть. Возможность передать ему, помочь научиться каким-то классным, полезным умениям. Это могут быть какие-то коммуникативные умения, это может быть какая-нибудь ответственность за свою учебу“ (ФГ2).

Как правило, эти мотивы взаимосвязаны и выражены в той или иной мере у всех информантов обеих фокус-групп. При этом, очевидно, что для начинающих тьюторов более важны мотивы вхождения в образовательное пространство ТюмГУ и возможности командной работы в Центре, тогда как опытные тьюторы с уже сформированной профессиональной идентичностью, считают себя полноправными членами вузовского пространства, воспринимая себя его важной и полезной частью. Они увлечены тем, что выполняют свою работу, связанную с формированием личностных и профессиональных компетенций студента, помощью в адаптации в вузовском пространстве как важной части будущей жизненной траектории молодого человека:

> „Когда я объясняю, что университет – песочница: ну получишь ты 2, ну и что? Получишь там, не знаю, незачет, и что? Что произойдет в твоей жизни? Да ничего не случится страшного. Вот там, за дверью университета, вот там уже страш-

ное может произойти. И помогать им понимать, что вот сейчас набей шишки, попробуй все сейчас. Блин, это офигенно, когда они от тебя выходят, и через время пишут обратную связь, что “спасибо, это так было важно, это очень круто” – это то, что мотивировало прийти в эту должность, и оставаться в этой должности продолжительное время“ (ФГ2).

Но, при этом, чаще всего опытные тьюторы рассматривают свою нынешнюю рабочую позицию как стартовую в университетском пространстве:

„Я бы шутливо обозвала ЦТС кузницей кадров, потому что он хорошо бустит компетентность. Многие из тех, кто были раньше в ЦТС, они большинство остались также в университете, но перешли в другие подразделения. И это прям реально, это хорошо ощущается…“ (ФГ2).

Мотивация тьюторов ТюмГУ.

В наших исследованиях используется двухаспектный подход к мотивации, которая рассматривается и как внутреннее побуждение работника к труду, основной компонент самосознания работника, определяющий его поведение в сфере труда и реакции на конкретные условия работы, а также как процесс побуждения работника к активной трудовой деятельности посредством удовлетворения важных для него потребностей в сфере труда (в признании, самореализации, достижении успеха, творчестве, принадлежности к значимым социальным группам и др.) (Bocharov, 2024). Согласно такому подходу мотивация тьюторов играет ключевую роль в формировании их профессиональной идентичности. Несмотря на то, что никто из информантов фокус-групп с тьюторами не имеет ведущей трудовой мотивацией ориентацию на заработок (инструментальная мотивация), тем не менее, это очень важный и проблемный аспект работы тьютора, о чём сообщали представители административно-управленческого персонала в своих интервью. Так, руководитель ЦТС признавал, что, проблема низкой оплаты труда тьюторов решается путем включения тьюторов в другие проекты университета: «*потому что… такие проекты университет часто дополнительно оплачивает и люди получают больше денег*». Но, естественно, не все находят возможности для дополнительных заработков в университетских проектах, либо не желают в них участвовать и увольняются, предпочитая зарабатывать больше в другом месте: «*одна из причин, по которой у меня некоторые люди сейчас ушли, потому что они правда понимают, что они в рынке могут заработать гораздо больше денег*».

Проблема невысоких заработков тьюторов по основному месту работы известна руководству университета и решается в настоящее время именно за счёт привлечения тьюторов к работе по другим проектам в образовательном пространстве вуза, а также за счет расширения функциональных обязанностей тьюторов. Очевидно, что повышение оплаты труда тьюторов также должно быть увязано с рядом организационных изменений в их работе, связанных, прежде всего, с уточнением функционала (должностных обязанностей) и установлением чётких показателей эффективности (KPI). Дело в том, что при раз-

ной нагрузке и разной эффективности работы все тьюторы получают одинаковую зарплату, что и повлекло массовый отток наиболее квалифицированных кадров из ЦТС. Также в интервью с административными работниками университета сообщалось, что деятельность отдельных тьюторов с трудом поддается регламентации, условия их труда достаточно свободные, соответственно, объем работы и нагрузка зависит от усилий самого работника. Очевидно, что при таком характере труда требуется совершенствование системы не только материальной, но и нематериальной мотивации тьюторов. Вот как об этом говорила руководитель Офиса трансформации ТюмГУ:

> „Все зависит от тьютора […] Вот у него есть эти 170 человек там. Он сам с ними работает, он им высылает письма, он их приглашает и все остальное. И их результат зависит от того, как ты поработал, так ты заработал себе студентов, имеется в виду. Кто-то это делал очень активно, и много студентов, много тьюториалов и так далее. А кто-то это не делал очень активно. Соответственно, объем нагрузки у всех разный получается. Кто-то сидит, просто чай пьет весь день, потому что... не умеет себя продавать, или не хочет, или еще что-то. А если студенты ходить не обязаны, то как бы тьютор, ну условно, сколько пришло, столько пришло. Все остальное время можно там бездельничать… Вообще, в принципе, безделье на работе, оно демотивирует".

Начинающие тьюторы (ФГ1) не сообщили исследователям о своем недовольстве заработной платой. Они сами, по сути, только адаптируются в ЦТС и еще не выдвигают амбициозных требований к заработку, знакомясь со спецификой оплаты своего труда, системой премирования и возможностями дополнительных подработок в пространстве вуза: „С системой премирования я пока не знакома, так как я получила только первую заработную плату. И, соответственно, сказать […] как это вообще происходит, не могу"; „У меня нет комментариев про зарплату" (ФГ1).

Опытные тьюторы, уже разобравшиеся с системой оплаты труда, оценивают её неоднозначно: с одной стороны, понимая, что могут зарабатывать больше в другом месте, но с другой, – удовлетворяясь имеющимися возможностями в университете, находя положительные моменты в стабильности своих заработков в ТюмГУ и наличии системы льгот:

> „Я удовлетворён и не удовлетворён оплатой труда и системой премирования. Моя заработная плата стабильная, мне это очень нравится в связи с тем, что я какую-то свою бытовую жизнь могу очень понятно, чётко, конкретно планировать, и я уверен в своём будущем. То есть я работаю в государственной организации, зарплата приходит мне стабильно. С этим нет никаких проблем. Но я всегда хотел бы иметь больше денег. Тут ничего такого удивительного, не секрет. Но в целом доволен" (ФГ2).

Еще одна цитата по этому тезису:

> „Если рынок помониторить, понятно, что в целом-то нормально. Понятно, что если уйти в частное тьюторство, то там можно зарабатывать сильно больше, но там и крутиться придётся сильно больше, потому что там не будет тех же самых

ушёл на больничный, а тебе всё равно какая-то денежка капает. Так, ушёл на больничный - и всё, никаких денег тебе не будет. Ну, то есть все нормально. И система премирования, как и везде в университете, всё зависит от того, как там всё распорядится, потому что, если сказали, что мы не премируем сейчас в какой-то определённой категории сотрудников, ну, се ля ви, это не от Центра зависит, это как бы от общей системы“ (ФГ2).

Условия труда тьюторов ТюмГУ

Условия труда, рассматривается нами как комплекс факторов трудовой среды, воздействующих на физическое и психическое состояние человека в процессе трудовой деятельности. В широком смысле условия труда определяются господствующими социально-экономическими, социально-политическими факторами, которые опосредуются государственной политикой в социально-трудовой сфере и отношением общества к труду. В узком – это воспринимаемое и оцениваемое человеком непосредственно на рабочем месте воздействие предмета и средств труда на его здоровье, самочувствие и работоспособность (Sotelo, 2022).

Обращаясь к данным нашего исследования, отметим, что в целом условия труда в ТюмГУ оцениваются самими тьюторами положительно: „Есть с чем сравнивать, и мое мнение, что тут безумно лояльные условия и очень хорошие“ (ФГ1).

Некоторые информанты при этом подчеркивали преимущества условий труда в ТюмГУ по сравнению с прошлыми местами своей работы: „Условия действительно хорошие. Если вот сравнивать с прошлым оптом работы, это, пожалуй, все наилучшие условия“ (ФГ1).

Среди отдельных элементов условий труда особенно позитивно оценивается тьюторами «плавающий» график работы:

„Мне нравится, что я могу поставить обеденный перерыв во столько, во сколько я захочу, потому что студенты могут прийти, ну, по сути, с часу до двух, я могу их принять, а до… примерно до этого я могу провести для себя обеденный перерыв. Мне в этом плане очень нравится […] К тому же с девяти работать, ну, мне кажется, норм, вообще прекрасно“ (ФГ1).

Ценность «плавающего» графика тьюторы находят также в наличии возможностей для участия в других проектах и дополнительных заработках:

„Я хотела добавить, как я уже говорила, что у нас график может быть неравномерный. Когда как раз-таки ямочка, бывает такое, что мы участвуем в других проектах, где мы можем дополнительно заработать тоже, при этом не вредя нашей тьюторской деятельности“ (ФГ2).

И все же опытные тьюторы обращали внимание исследователей на наиболее проблемный аспект условий их труда, связанный с необходимостью расширения аудиторного фонда университета. Ими говорилось об отсутствии достаточного количества удобных аудиторий для индивидуальной и групповой работы со студентами:

„Я выражу, наверное, общее мнение, я бы сказала, что с инфраструктурой не хватает мест для консультации. Потому что есть студенты, которые не готовы открыто говорить в открытом пространстве, потому что, ну, это вот первый этаж, это коворкинг: там идёт пара по аналитическому чтению, здесь работают студенты над каким-то групповым проектом, и тут он, значит, должен делиться своими переживаниями о том, как ему тяжело выстраивать групповую работу. Ну, конечно, это некомфортно, это ограничения накладывает на взаимодействие с тьютором. Ну, и само по себе, когда, например, ты встретился со студентом, идёшь с ним как бы на место, которое запланировал, там занято, и начинаете вот это вот рандеву по корпусу. Это супер некомфортно, это реально, блин, мешает работе“ (ФГ2).

Еще одна цитата по этой теме:

„Да, инфраструктура – больная тема, особенно когда у нас такой большой поток встреч со студентами. Мы находимся на третьем этаже, мы зовём студентов на третий этаж, чтобы потом спуститься на первый, просто потому что у нас нет определённого места, куда мы могли бы сразу его позвать…“ (ФГ2).

Также информантами обращалось внимание на отсутствие комфортной комнаты для отдыха самих тьюторов:

„У меня такое, наглое, из мира мечтаний, конечно, не хватает комнаты условно разгрузки. Потому что, вот, если взять четыре, четыре тьюториала, ну, это не просто, это очень тяжело. Ладно, если они приходят, вы нормально, чисто по навыкам работаете, а когда они начинают что-нибудь подгружать такого более серьёзного, блин, это непросто. Ты прям заходишь, по себе знаю, и по другим видно, что вечером иногда народ сидит прям, ну, уже никакой, выжатый абсолютно… Из-за того, что у нас, как бы, такая плотность в офисе, и это сейчас у нас ещё не полный штат, когда будет полный штат, будет ещё сложнее […] в общем, требуется какое-то место для того, чтобы как-то перезагрузиться, там, собраться, потому что то же самое рефлексию написать, когда в офисе какой-то движняк происходит, ну, это тяжело“ (ФГ2).

Инструменты дисциплинирования и контроль над деятельностью тьюторов в ТюмГУ.

Инструменты дисциплинирования и контроль над деятельностью тьюторов играют важную роль в их профессиональной деятельности. При этом руководитель ЦТС признавал наличие «тёмной зоны» во взаимодействии тьютора и студента, не позволяющей объективно оценить ни квалификацию тьютора, ни эффективность его помощи:

„Слишком большая составляющаяся, как это называть, тёмная зона непонимания квалифицированности тьютора во взаимодействии со студентом. То есть я вижу, что он встречается со студентами, я вижу, что он фиксирует какие-то встречи, но я не понимаю, насколько он в этом квалифицирован“.

Из интервью с руководством университета мы выяснили, что единственным показателем эффективности работы тьюторов является количество сту-

дентов, с которыми они в той или иной форме взаимодействовали за определенный период. Также руководство вуза отмечает, что контроль над деятельностью ЦТС в настоящее время ослаб и не включен в число приоритетных направлений работы:

> „Я просто перестала туда заглядывать. Если раньше первые два года я постоянно, допустим, была с ними в контакте, я постоянно как-то сличала, так скажем, условно, стратегии университета, их какую-то необходимость и все остальное, какое-то целеполагание, то есть достаточно много времени вкладывала в организацию этой работы. А дальше мы начали заниматься вообще другими вещами".

Очевидно, что требуется систематизировать работу тьюторов и ввести KPI для обеспечения возможности своевременного контроля и коррекции слабых зон их деятельности. При этом необходимость разработки KPI признаёт и руководитель ЦТС, но подчеркивает, что из-за неопределенности самого результата деятельности, проблематично разработать систему ключевых показателей эффективности работы тьюторов:

> „…как только мы оказываемся в ситуации определения KPI – это, с одной стороны, вроде выгодная позиция, а с другой стороны, она же сложная, потому что, то есть конкретного ожидания, что должно быть результатом деятельности".

В ходе исследования выяснилось, что руководители институтов входящих в структуру ТюмГУ, не осведомлены о наличии или отсутствии каких-то форм отчётности у ЦТС и не имеют системы показателей для оценки эффективности работы тьюторов. Однако сами тьюторы в фокус-групповых интервью говорили, что имеют форму отчётности, содержащую достаточно подробную статистику показателей их взаимодействия со студентами. Об этом говорили даже начинающие тьюторы: „Статистика, ну, то есть сколько студентов было, сколько прошло, сколько повторно встреч – вообще, статистика по нашим встречам со студентами, с кем, где, когда, во сколько" (ФГ1).

При этом самими тьюторами высказывалось мнение, что уже существующие формы отчётности позволяют оценить эффективность их работы:

> „У нас есть форма отчета, которую мы заполняем для каждого студента. Соответственно, мы их выкладываем в общий Яндекс.Диск, к которому есть доступ непосредственно у нашего руководителя. И он может посмотреть, вообще в принципе как мы заполняем. Там ведется структура, как мы вели встречу, там ведется наша рефлексия, там ведутся тайминги, запросы, в общем, все то, с чем он может познакомиться. Но лучше всего это у него получается сделать, когда он проведет на обеденный перерыв, мы начинаем рассказывать ему открытые кейсы и говорить о каких-то у нас сложностях, или наоборот, – во, у меня так классно получилось, и он сразу видит эту обратную связь от нас и, соответственно, может как-то оценить нашу работу" (ФГ1).

Необходимость ведения такой отчётности является само по себе достаточно трудозатратным занятием, занимающим, по оценкам тьюторов относительно много времени:

„Если, например, было 4 встречи в день, то это требует какого-то времени. Если это 4 встречи, например, примерно с 11.30, то остальная часть времени… ну короче, по дню это занимает много времени, поэтому времени на сами отчеты остается немного, поэтому некоторые или утром заполняют, или вечером“ (ФГ2).

Хотя при этом тьюторами признавалось, что составление отчетов не является основным занятием в течении их трудового дня: „Тут такого нет, что мы погло щены бюрократией и сидим в бумагах, нет-нет-нет“ (ФГ2).

Карьерные и профессиональные перспективы.

Карьерные и профессиональные перспективы тьюторов являются важным аспектом их профессиональной деятельности. В то же время руководитель ЦТС признавал отсутствие карьерных перспектив у тьюторов в рамках своих нынешних позиций внутри самой структуры ЦТС, но, тем не менее, отмечал возможности для карьерного роста в целом в университетском пространстве и за его пределами: „Если бы вопрос, который вы задали, как профильный, видят ли они за этим дальше карьеру тьютора, мне кажется, что скорее нет“.

Руководство вуза также сообщило, что служба строилась изначально без возможности карьерного продвижения: „А служба так создавалась, что в ней изначально нет ни перспектив карьерного роста, ничего, потому что они изъяты из профессорско-преподавательского состава […] И, естественно, они стали уходить“.

О происходящем в настоящее время процессе увольнения с позиций тьютора и их перехода на другие университетские должности сообщал и руководитель ЦТС, воспринимая это как норму:

„…это нормально, если к вам будут приходить люди, несколько лет работать и дальше в университете закрепляться. И поэтому, почему сейчас у нас отчасти, не только поэтому, но отчасти ситуация такого обескровленного центра, я бы сказал, что у меня сильно очень много людей ушло молодыми преподавателями“.

При этом процесс постоянной ротации работников, занимающих должности тьюторов, воспринимается как нормальная ситуация руководством университета, ориентирующимся на установление временных трудовых отношений с тьюторами в рамках срочных трудовых договоров. Об этом сообщал руководитель ЦТС:

„Мы с 2018 года существуем, и мы содержательно все еще на срочных договорах. Я же понимаю прекрасно, почему это. У нас был 2022 год, нам сказали, можно переводиться на бессрочное. Я запустил эту историю, и мне сказали, нет, погоди, не будем. Можем тебя перевести на бессрочное, как руководителя, потому что ты уже свою полезность для университета доказал“.

При этом срок временных трудовых соглашений с тьюторами, по словам руководителя ЦТС, может быть очень короткий, составляя в настоящее время всего 2 месяца:

> „Сейчас я беру ребят, по сути, вот я их трудоустраиваю на два месяца, потому что, ну как бы, а дальше может быть нет, может быть, режим экономии случится у университета, и нет. И меня-то это не пугает, я всю жизнь работаю на срочных договорах, и мне кажется, это вообще нормальная история, вполне себе, партнерская. То есть, да, ты здесь нужен какое-то время, потом может измениться ситуация, никто мне ничего другого не обещал“.

Отметим, что проблема краткосрочного прекаризированного найма рассматривается сегодня исследователями как одна из наиболее болезненных и, к сожалению, характерных не только для университетских тьюторов, но и для преподавателей сферы высшего образования в России, формируя у них «краткосрочную ментальность» негативно отражающуюся на мотивации и трудовом поведении (Костенко, Гозалова, 2022).

Итак, наличие срочных трудовых соглашений и неопределённость карьерных перспектив на позиции тьютора осознаются информантами фокус-групп. Но для них более важными ориентирами являются развитие и совершенствование своих профессиональных компетенций, необходимых для плавного вхождения в образовательное пространство вуза с целью перемещения в будущем на другую (чаще всего, преподавательскую) позицию: „Потому что параллельно с тем, как мы работаем, мы имеем полное право участвовать, например, в магистратуре, соответственно, потом перейти в преподавательский состав“ (ФГ1).

Еще одна подобная цитата:

> „В моем случае, если конкретнее, то мне бы хотелось в сторону преподавания уйти. Пока мне нравится перспектива работать в сфере образования. И из этого хотелось бы попробовать преподавание. А для этого, собственно, сейчас буду доучиваться и как-то пробовать в эту сторону пойти… Ну, развиваться в рамках университета“ (ФГ1).

При этом важно отметить, что начинающие тьюторы пока ориентированы исключительно на свою карьеру в пространстве ТюмГУ: „Ну, вот если говорить про себя, я в данный момент не размышляю о парадигме «за пределами университета», потому что, ну, как я говорю, для меня ТюмГУ – это достаточно привлекательный работодатель“ (ФГ1).

Хотя в целом начинающие тьюторы с осторожностью говорили о своих карьерных перспективах в образовательном пространстве вуза: „Они есть, я предполагаю, но пока сильно рано говорить об этом. Слишком мало времени прошло. Но я считаю, что они есть как в вертикальном, так и в горизонтальном плане. Именно внутри университета я подразумеваю“ (ФГ1).

В свою очередь, опытные тьюторы, получившие уже достаточный трудовой стаж работы в вузовском пространстве, не исключают своего ухода в другой вуз, либо вообще за пределы вузовского пространства, но оставаясь в рамках «помогающей профессии». И такое происходит довольно часто, о чем свидетельствовали озвученные информантами примеры об уже ушедших коллегах по тьюторской работе:

> „Алина вне университета, Ваня тоже вне университета. Ваня у нас перешел на тьюторство, но в Тюменский Индустриальный, там больше предложили заработную плату, но сейчас он там уже не работает. Рома, он перешел на преподавание, но и сейчас уходит в другую стезю… Артем тоже в преподавание ушел, да, они оба попали на программу молодого преподавателя, это было хорошее предложение […] Роман занимается проектной работой с Евгением Вдовиным, в институте математики“ (ФГ2).

Приведем еще одну цитату: „Ира ушла в Офис трансформации, Лада тоже перешла в Офис трансформации […] Какое-то время она работала с Латышевым на проекте, а сейчас онлайн-образовании. Кристина ушла в УИОТ, менеджер там. Даша сейчас в библиотеке“ (ФГ2).

И подобные перспективы своей профессиональной карьеры рассматривают сами информанты исследования: „Ну преподавателем на полную ставку я не хочу. Но в университете, конечно, я хочу остаться, я рассматриваю, я понимаю, что я останусь в университете. Здесь есть много разных пространств, которые сейчас открываются“ (ФГ2).

Еще одна цитата:

> „Преподавание, тьюторство частное, можно в школу уйти, вот. HR, все, что связано с HR, вот, асессмент, Алена сказала, это тоже в HR. Консультирование, коучинг… у нас есть центр, как он называется, в здании приемной комиссии – Центр рекрутинга и развития. Ну, неважно, там есть сотрудник-тьютор, неважно, есть ли такая открытая вакансия, просто, в принципе, это возможно… Организация мероприятий.. молодежка вот интересное подразделение“ (ФГ2).

При этом рассматриваются и перспективы онлайн-работы: „Еще я бы добавила, куратором в школу, в онлайн-школу“ (ФГ2).

В целом типичность именно такой профессиональной траектории у сотрудников ЦТС признаёт и руководство вуза. Вот что об этом говорила в интервью руководитель Программы развития ТюмГУ:

> „…сейчас мы видим, что многие ушли уже в преподавание, потому что ну и просто выросли, и кто-то в аспирантуру поступил, а кто-то уже планирует защищаться и так далее. Ну что они были там на входе в […] службу тьюторского сопровождения, они были вчерашними выпускниками ТюмГУ, а по прошествии трёх-четырёх лет у них уже появились совсем другие представления о своей карьере и о тех потребностях, которые у них есть“.

Заключение

Рассматривая тьюторство как достаточно новую профессию в образовательном пространстве современного российского университета, можно отметить основные проблемы, которые необходимо решить в контексте осуществляющихся в России образовательных реформ, для её дальнейшего успешного становления. Очевидно, что формирование благоприятной профессиональной

среды для тьюторов может способствовать их активному участию в образовательном процессе, становлению их профессиональной идентичности, профессиональному росту и в конечном итоге положительно повлияет на результаты взаимодействия с клиентами – студентами вуза. В ходе проведенного эмпирического исследования информанты озвучили несколько проблемных зон тьюторства как новой профессии в границах российского университета, которые не способствуют формированию их профессиональной идентичности и мотивированной работе, а значит, нуждаются в особом внимании и принятии управленческих решений со стороны вузовского руководства:

1. Состояние удовлетворенности тьюторами условиями своего труда создает условия для их идентификации с университетом как организационной средой, но не является достаточным фактором для идентификации с профессией. Одновременно отсутствие у тьюторов возможностей для профессионального карьерного роста – блокирует процесс формированию профессиональной идентичности. Неустойчивая профессиональная идентичность тьюторов обусловлена «временным» характером их работы (в том числе и с точки зрения краткосрочных трудовых контрактов), воспринимаемой как ступень к другой должности в вузе. Как следствие, наблюдается уход наиболее подготовленных тьюторских кадров, как правило, на иные позиции в университете (реже за его пределы, но оставаясь в сфере образования).

2. Низкая заработная плата тьюторов по основной ставке изначально создает сложности для подбора квалифицированных кадров. При этом отсутствие дифференцированной оплаты труда в зависимости от нагрузки и достижений работника – свидетельствует об отсутствии эффективной системы мотивации и стимулирования труда тьюторов. Существующая практика привлечения тьюторов к выполнению не связанных с их основной деятельностью образовательных проектов, частично смягчает ситуацию с восприятием ими условий своего труда, но не способствует формированию профессиональной идентичности тьютора.

3. Не способствуют формированию профессиональной идентичности тьютора также отсутствие четкого должностного функционала и обоснованных показателей эффективности его деятельности тьютора. Проведенное исследование показало, что фактически невозможно измерить эффективность деятельности тьюторов в университете (кроме количественных показателей, таких как число студентов, посетивших тьюториал, или число запросов), а значит, руководство не имеет надежных инструментов дисциплинирования и управления ЦТС. В результате деятельность тьюторов в масштабе университета носит не системный, а хаотичный характер при отсутствии устойчивых взаимодействий с другими университетскими подразделениями и институтами.

4. Тьюторы занимают особое место в сервисной сфере, так как их работа направлена на оказание помощи и поддержки студентам в образовательном процессе. В классификации профессий сервисной сферы тьюторы можно отнести к категории профессий, связанных с образовательными услугами и консультированием. Их работа требует высокого уровня взаимодействия с клиен-

тами (студентами), а также специализированных знаний и навыков в области образования и психологии. Между тем, зафиксированная, по итогам проведенного исследования, рутинизация функций тьюторов, превращение их работы в поточный процесс, отсутствие новых творческих задач в работе со студентами, – не способствуют формированию их профессиональной идентичности.

Все эти выводы позволяют утверждать о необходимости кардинального пересмотра концепции тьюторства в российском университете. Предметом новой концепции должны стать:

1) четкие функциональные обязанности тьюторов (KPI);
2) введение дифференцированной (в зависимости от нагрузки и KPI) системы оплаты труда;
3) горизонтальные и вертикальные связи и взаимодействия ЦТС с институтами и подразделениями университета;
4) формы и способы коммуникации со студентами;
5) аналитические инструменты, используемые ЦТС и способы анализа достигнутых результатов;
6) программа мероприятий направленных на формирование профессиональной идентичности тьюторов, их трудовой мотивации и улучшении условий труда.

Литература

Beijaard, D., Meijer, P.C. & Verloop, N. (2004). Reconsidering research on teachers' professional identity. *Teaching and Teacher Education*, 20, 107–128.

Bessant, J. (2004). Youth work: the Loch Ness monster and professionalism. *Youth Studies Australia*, 23(4), 26–33.

Beyth-Marom, R., Harpaz-Gorodeisky, G., Bar-Haim, A., & Godder, E. (2006). Identification, Job Satisfaction and Work Motivation among Tutors at the Open University of Israel. *The International Review of Research in Open and Distributed Learning*, 7(2), 1–13.

Bocharov, V.Yu. & Gavrilyuk, T.V. (2023). Educational Trajectories as a Basis for the Typology of Russian University Students. *Social area*, 9(3). http://doi.org/10.15838/sa.2023.3.39.9. URL: http://socialarea-journal.ru/article/29758?_lang=en

Bocharov, V.Yu. (2024), Transformation of the subject field of Russian sociology of labor: from a system of labor relations to the constructivist perspective, *Semioticheskie issledovanija. Semiotic studies,* 4(4), 74–88. http://doi.org/10.18287/2782-2966-2024-4-4-74-88

Cardoso, I., Batista, P. & Graça, A. (2014). Professional identity in analysis: a systematic review of the literature. *The Open Sports Science Journal*, 7, 83–97.

Caza, B.B. & Creary, S. (2016). The construction of professional identity. *Perspectives on contemporary professional work* (pp. 259–285). Edward Elgar Publishing.

Huang, R., Intarasompun, W., & Punchatree, N. (2023). Identity Development: Analyzing the Professional Identity of After-school Tutors in China's Competitive Private Education Sector. *Journal of Advances in Humanities Research*, 2(4), 30–38. https://doi.org/10.56868/jadhur.v2i4.193

Li, M., Rahman, A., Li, L., Chen, Z., & Lu, L. (2024). The Influence of Professional Identity of College Teachers in Hainan Province on Job Satisfaction: The Mediating Role of Job Engagement. *Environment & Social Psychology*, 9(11), 1–14. https://doi.org/10.59429/esp.v9i11.3128

López-Gómez, E. (2017). El concepto y las finalidades de la tutoría universitaria: una consulta a expertos. *REOP. Cuatrimestre*, 28(2), 61–78. https://doi.org/10.5944/REOP.VOL.28.NUM.2.2017.20119

Marković, V., Marčetić Radunović, G. & Gačević, T. (2023). Stavovi socijalnih radnika u Srbiji o perspektivama razvoja profesije i unapređenja položaja socijalnih radnika kroz strukovna udruženja. *Godišnjak za sociologiju*, 19(30), 63 –77. https://doi.org/10.46630/gsoc.30.2023.04

Mockler, N. (2011). Beyond 'what works': understanding teacher identity as a practical and political tool. *Teachers and Teaching*, 17(5), 517–528. https://doi.org/10.1080/13540602.2011.602059

Owens, T.J., Robinson, D.T., & Smith-Lovin, L. (2010). Three Faces of Identity. *Annual Review of Sociology*, 36, 477–499.

Paukova, A., Khachaturova, M., & Safronov, P. (2019). Autoethnography of tutoring in the Russian university: from theoretical knowledge to practical implementation. *Mentoring & Tutoring: Partnership in Learning*, 27(2), 213–230. https://doi.org/10.1080/13611267.2019.1615764

Sotelo, V. (2022). Working conditions and risk management in organizations. *Sociology International Journal*, 6(4), 213–218. https://doi.org/10.15406/sij.2022.06.00288

Башеров, О.И., Мерзликина, Н.И., Тростина, К.В., & Синицына, И.А. (2024). Роль тьюторского сопровождения в процессе социокультурной адаптации иностранных студентов в российских вузах. *Управление образованием: теория и практика*, 14(3-1), 57–67. https://doi.org/10.25726/b3130-9792-7683-o.

Береговая, О.А., Лопатина, С.С., & Отургашева, Н.В. (2020). Тьюторское сопровождение как инструмент социокультурной адаптации иностранных студентов в российском вузе. *Высшее образование в России*, 29(1), 156–165. https://doi.org/10.31992/0869-3617-2020-29-1-156-165

Гаврилюк, В.В. & Гаврилюк, Т.В. (2021). Классовая идентичность рабочей молодежи современной России. *Вестник РУДН. Сер.: Социология,* 21(4), 839–854. https://doi.org/10.22363/2313-2272-2021-21-4-839-854

Гаврилюк, В.В., Бочаров, В.Ю. & Гаврилюк, Т.В. (2025). Концепт «социального самочувствия» в исследовании молодежи, занятой в сервисной сфере экономики. *Семиотические исследования. Semiotic studies*, 5(1), 115–129. https://doi.org/10.18287/2782-2966-2025-5-1-115-129

Гаврилюк, Т.В. & Бочаров, В.Ю. (2025). Тьюторское сопровождение в условиях индивидуальных образовательных траекторий в вузе. *Журнал социологии и социальной антропологии*, 28(1), 78–109. https://doi.org/10.31119/jssa.2025.28.1.4. EDN: BVUPWD

Донецкая, С.С., Третьякова, В.А. & Тарутина, В.В. (2023). Современный российский репетитор: профессиональный портрет, стимулы и стратегии деятельности. *Журнал социологии и социальной антропологии*, 26(2), 88–109. https://doi.org/10.31119/jssa.2023.26.2.5. EDN: TKPPDQ

Зоткин, А.О. & Гулиус, Н.С. (2019). *Становление тьюторской модели современного университета в России*. Томск: Издат. дом Том. гос. ун-та.

Ковалева, Т.М. (2011). Оформление новой профессии тьютора в российском образовании. *Вопросы образования / Educational Studies*, 2, 163–80. https://doi.org/10.17323/1814-9545-2011-2-163-180

Ковалева, Т.М., Кобыща, Е.И., Попова, С.Ю., Теров, А.А. & Чередилина, М.Ю. (2012). *Профессия «тьютор»*. Москва; Тверь: «СФК-офис».

Костенко, Е.П. & Гозалова, А.В. (2022). Реформирование сферы высшего образования в России: генезис, особенности и влияние на социально-трудовые отношения в вузе. *Государственное и муниципальное управление. Ученые записки,* 4, 208–222. https://doi.org/10.22394/2079-1690-2022-1-4-208-222

Масленникова, Н.Н., Муравьева, Е.В. & Буграев, М.К. (2024). Тьюторство как форма сопровождения адаптации иностранных студентов в вузе. *Перспективы науки и образования,* 4(70), 101–117. https://doi.org/10.32744/pse.2024.4.7

Полухина, Е.В. & Ваньке, А.В. (2019). Идентичность заводского рабочего в постсоветском контексте: этнографическое кейс-стади района Уралмаш. *Журнал исследований социальной политики,* 17(2), 237–252. https://doi.org/10.17323/727-0634-2019-17-2-237-252

Рогозин, Д.М., Солодовникова, О.Б. (2024). Удовлетворенность трудом преподавателей организаций высшего образования: от ретроспективного анализа подходов к современным концептуализациям. *Социологический журнал,* 30(3), 98–123. https://doi.org/10.19181/socjour.2024.30.3.5. EDN: MBBZVC

Темницкий, А.Л. (2020). Формирование индивидуальной субъектности в сфере труда у молодых работников современной России. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*, 3, 182–200. https://doi.org/10.14515/monitoring.2020.3.1660

Челнокова, Е.А. & Тюмасева, З.И. (2016) Тьюторская деятельность в дистанционном обучении. *Вестник Мининского университета*, 3(16), 17.

Шиняева, О.В. & Тчапе, А.К. (2015). Теоретико-методологические подходы к исследованию профессиональной идентификации молодежи. *Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки,* 4(36), 134–145.

PROFESIONALNI IDENTITET I MOTIVACIJA TUTORA: IZAZOVI I PERSPEKTIVE U OBRAZOVNOM PROSTORU RUSKOG UNIVERZITETA

Vladislav Bocharov [1] Tatiana Gavrilyuk [2],
[1]Samarski nacionalni istraživački univerzitet S. P. Koroljova,
Univerzitet u Tjumenu, Samara, Rusija
[2]Univerzitet u Tjumenu, Tjumen, Rusija

Apstrakt

U radu se ispituju ključni aspekti profesionalnog identiteta i motivacije tutora u kontekstu njihovog rada na univerzitetu. Istraživanje je zasnovano na intervjuima sa fokus grupama nastavnika i intervjuima sa administrativnim i menadžerskim osobljem na Tjumenskom državnom univerzitetu. U radu se naglašava da je tutorstvo prvobitno zamišljeno kao početna pozicija za mlade ljude, pružajući uvod u univerzitetsko okruženje. Međutim, uprkos tome, mnogi tutori svoj rad vide kao odskočnu dasku za karijeru, što utiče na njihov profesionalni identitet i motivaciju. Primarne motivacije za bavljenje tutorstvom uključuju ostvarivanje sopstvenog potencijala unutar univerziteta, timski rad i želju da se pomogne studentima. U radu se takođe razmatraju pitanja vezana za zadovoljstvo platom i uslovima rada, disciplinskim alatima i kontrolom rada tutora. Napominje se da uprkos pozitivnim procenama uslova rada, postoji potreba za višim platama i poboljšanom infrastrukturom kako bi se obezbedio efikasniji rad. Pored toga, u radu se ispituju karijerne i profesionalne perspektive tutora. Naglašeno je da mnogi tutori svoju trenutnu poziciju vide kao polaznu tačku u univerzitetskom okruženju i teže napredovanju u karijeri kako unutar tako i van univerziteta. U zaključku rada daje se predlog revizije koncepta tutorstva na ruskim univerzitetima, pojašnjavanjem funkcionalnih odgovornosti, poboljšanjem interakcije sa drugim odeljenjima i negovanjem pozitivnog profesionalnog identiteta tutora.

Ključne reči: profesionalni identitet, motivacija za rad, tutori, uslužni rad, ruski univerzitet

PROFESSIONAL IDENTITY AND MOTIVATION OF TUTORS: CHALLENGES AND PROSPECTS IN THE EDUCATIONAL SETTING OF A RUSSIAN UNIVERSITY

Vladislav Bocharov [1] Tatiana Gavrilyuk [2]
[1] Samara National Research University named after Academician S.P. Korolev;
University of Tyumen, Samara, Russia
[2] University of Tyumen, Tyumen, Russia

Abstract

The article examines the key aspects of the professional identity and motivation of tutors in the context of their work at the university. The study is based on data from focus group

interviews with tutors and interviews with the administrative and management staff of University of Tyumen. The article emphasizes that the tutor position was originally planned as a starting position for young people, providing entry into the university setting. However, despite this, many tutors view their work as a career start, which affects their professional identity and motivation. The main motives influencing the desire to work as a tutor include realizing the potential in the university setting, teamwork and the desire to help students. The article also discusses problems related to satisfaction with wages and working conditions, tools for discipline and control over the activities of tutors. It is noted that despite the positive assessments of working conditions, there is a need to raise wages and improve infrastructure for more efficient work. In addition, the article examines the career and professional prospects of tutors. It is emphasized that many tutors consider their current position as a starting point in the university setting and strive for career growth both inside and outside the university. At the end of the article, the proposed revision of the concept of tutoring in Russian universities is aimed at clarifying functional responsibilities, improving interaction with other departments and forming a positive professional identity of tutors.

Keywords: professional identity, motivation of work, tutors, service work, Russian university

RECEIVED: 14.05.2025.
ACCEPTED: 08.06.2025.

vlad.bocharov@gmail.com
tv_gavrilyuk@mail.ru

UDK 004.9(497.16); 004.738.5(497.16)
Review Article
https://doi.org/10.46630/gsoc.35.2025.03

DIGITALNA PISMENOST DJECE U CRNOJ GORI: SOCIOLOŠKI OSVRT NA PROMJENE POSLIJE PANDEMIJE COVID-19[1]

Anđela Jelić Čvorović[2*], Lidija Vujačić[3**]
Univerzitet Crne Gore Filozofski fakultet, Nikšić, Crna Gora

Sažetak

Pandemija COVID-19 ubrzala je digitalizaciju obrazovanja u Crnoj Gori, ali je istovremeno ogolila duboke društvene i regionalne nejednakosti. Cilj ovog rada je da, na osnovu sekundarne analize podataka MONSTAT-a, UNICEF-a, OECD-a i OEBS-a, sagleda promjene u digitalnoj pismenosti i obrazovnim ishodima djece u postpandemijskom periodu. Rezultati pokazuju da je iako je pristup internetu u domaćinstvima porastao sa 74,3% (2019) na 84,5% (2024), jaz između urbanih i ruralnih sredina ostaje značajan. Podaci PISA testiranja iz 2022. godine potvrđuju pad funkcionalne pismenosti, dok ankete UNICEF-a i Ipsos-a ukazuju na pad motivacije i osjećaj izolovanosti kod učenika. Istraživanje OEBS-a dodatno pokazuje nizak nivo kritičkog razumijevanja medijskih sadržaja kod djece. Sve ovo potvrđuje da digitalna infrastruktura nije dovoljan uslov za jednak pristup obrazovanju. U radu se zaključuje da buduće obrazovne politike moraju kombinovati tehnološke, pedagoške i psihosocijalne intervencije kako bi se obezbijedila inkluzivna i održiva digitalna budućnost.

Ključne riječi: digitalna pismenost, pandemija COVID-19, obrazovne nejednakosti, digitalni jaz, teorija kulturnog kapitala

Uvod

U savremenom društvu, digitalna pismenost postaje jedna od ključnih kompetencija za socijalizaciju, obrazovni razvoj i buduću profesionalnu integraciju djece. Razvoj digitalnih tehnologija temeljno mijenja načine na koje djeca komuniciraju, uče i pristupaju znanju, uvodeći nove obrasce socijalne interakcije i kulturne razmje-

[1] Autor za korespondenciju: jandjela123@gmail.com
Rad citirati kao: Jelić Čvorović, A., Vujačić (2025). Digitalna pismenost djece u Crnoj Gori: sociološki osvrt na promjene poslije pandemije COVID-19. *Godišnjak za sociologiju 21*(35), 55–68.

[2 *] https://orcid.org/0009-0001-4751-1137

[3 **] https://orcid.org/0009-0009-0019-4937

ne. Digitalni resursi, obrazovne platforme i onlajn (*eng. online*) komunikacija postali su neodvojiv dio svakodnevnog života mladih generacija, a sposobnost korišćenja savremenih tehnologija uslovljava njihove školske ishode i kasnije životne šanse.

Pandemija COVID-19 predstavljala je prekretnicu u obrazovnim sistemima širom svijeta, dramatično ubrzavši procese digitalizacije nastave. Prelazak na onlajn oblike obrazovanja u kratkom roku omogućio je nastavak školovanja, ali je istovremeno otkrio i produbio već postojeće društvene nejednakosti. U Crnoj Gori, kao i u brojnim drugim zemljama, razlike u pristupu internetu i digitalnim uređajima između djece iz urbanih i ruralnih sredina postale su posebno vidljive (UNICEF Crna Gora, 2021). Sociološki pristupi obrazovanju ističu da pristup digitalnim resursima nije samo tehničko pitanje, već je duboko povezano sa društvenom strukturom i kulturnim kapitalom porodice (Bourdieu, 1986; Selwyn, 2021). Istraživanja pokazuju da nejednakosti u digitalnoj pismenosti odražavaju i pojačavaju šire socijalne razlike – djeca koja posjeduju potrebne resurse i podršku lakše usvajaju nove vještine, dok su ona iz marginalizovanih grupa u većem riziku od obrazovne i društvene isključenosti (Livingstone & Helsper, 2018; Kuhn et al., 2023). Većina djece danas pripada generaciji tzv. „digitalnih domorodaca“ (Prensky, 2001), koji su od najranijeg uzrasta okruženi digitalnim tehnologijama. Ipak, čak i unutar te generacije postoje značajne razlike u nivou digitalne pismenosti, uslovljene socioekonomskim statusom, mjestom stanovanja i obrazovnim resursima dostupnim u porodici.

U tom kontekstu, predmet ovog istraživanja jeste analiza promjena u digitalnoj pismenosti djece u Crnoj Gori nakon pandemije COVID-19, sa posebnim osvrtom na društvene i regionalne nejednakosti. Cilj istraživanja jeste da se, kroz sociološku analizu dostupnih podataka, prikaže kako je pandemija uticala na razvoj digitalne pismenosti, koje su ključne prepreke za njen ravnomjeran razvoj i kakve dugoročne implikacije to ima za obrazovne i socijalne jednakosti u društvu.

Teorijski i pojmovni okvir

U savremenom društvu digitalna pismenost se sve više prepoznaje kao sastavni dio opšte pismenosti i preduslov za punu obrazovnu i društvenu uključenost. Ona podrazumijeva znanja, vještine i stavove koji omogućavaju funkcionalno, bezbjedno i kritičko korišćenje digitalnih tehnologija (Martin, 2018). U literaturi se ovaj pojam javlja u više različitih tumačenja: od Lanhama, koji je naglašavao njenu multimedijalnu prirodu, do Glister-a, koji je digitalnu pismenost definisao kao „sposobnost razumevanja i korišćenja informacija dostupnih preko računara“ (prema Bawden, 2001). Ovo shvatanje kasnije je prošireno, pa se danas digitalna pismenost sve češće povezuje sa kritičkim promišljanjem, etičkom odgovornošću i aktivnošću u digitalnom okruženju (Lapat, 2017).

Posebno tokom pandemije COVID-19, pojam digitalne pismenosti postao je ključan u obrazovanju. Prelazak na različite oblike učenja na daljinu otkrio je ne samo značaj tehnoloških kompetencija, već i važnost jasnog definisanja pojmova koji se često koriste kao sinonimi. „onlajn obrazovanje“ odnosi se na sve oblike

nastave koji se realizuju putem interneta, „onlajn nastava“ konkretno označava prenošenje školskih sadržaja u digitalnoj formi, dok se „onlajn učenje“ više fokusira na učeničke aktivnosti u digitalnom okruženju. Kako navode Blaschke i Bedenlier (2020), „onlajn učenje“ obuhvata obrazovanje koje zadovoljava individualne potrebe učenika i omogućava učenje i u situacijama kada nastavnik i učenik nisu fizički na istoj lokaciji. Koncept „*Digitalne škole*“, kao što ističe Selwyn (2021), obuhvata sveobuhvatne napore da se digitalni alati integrišu u formalne obrazovne sisteme, od nastavnih programa do nastavničkih kompetencija.

Sa sociološkog stanovišta, digitalna pismenost ne može se razumjeti izolovano od društvenog konteksta. Burdijeov koncept kulturnog kapitala (Bourdieu, 1986) omogućava dublje razumijevanje ovih procesa: djeca iz porodica sa većim kulturnim i ekonomskim kapitalom imaju bolje uslove za razvoj digitalnih kompetencija, dok oni iz socijalno ranjivih grupa često zaostaju, što dovodi do reprodukcije nejednakosti. U tom smislu, savremeni autori poput Kuhn et al. (2023) i Heeks (2022) naglašavaju da se „digitalni jaz“ više ne odnosi samo na tehnički pristup internetu ili uređajima, već i na sposobnost kritičke i kreativne upotrebe digitalnih resursa. Razlike između urbanih i ruralnih područja, kao i između različitih socioekonomskih slojeva, i dalje ostaju jedan od ključnih izazova u procesima digitalizacije obrazovanja (Taylor, 2024).

Pandemija je ubrzala digitalnu transformaciju obrazovanja, ali je istovremeno pokazala da većina zemalja, pa i Crna Gora, nije bila u potpunosti spremna za sistemski prelazak na učenje na daljinu. UNICEF Crna Gora (2021) i Svjetska banka (2020) upozoravaju da su djeca koja nisu imala stabilan internet, adekvatne uređaje ili podršku iz porodice bila u značajno nepovoljnijem položaju. Upravo u tom kontekstu, digitalna pismenost postaje ne samo obrazovna kompetencija već i preduslov za socijalnu jednakost.

Metodologija

Istraživanje predstavljeno u ovom radu zasniva se na sekundarnoj analizi podataka, pri čemu su korišćeni zvanični, javno dostupni statistički i analitički izvori. Takav pristup odabran je s obzirom na ograničenja terenskog rada i potrebu za sveobuhvatnim uvidom u fenomen digitalne pismenosti djece u Crnoj Gori tokom i nakon pandemije COVID-19. Metodološki okvir ovog rada podrazumijeva kvantitativnu analizu dostupnih podataka, kao i kritičko tumačenje rezultata u svjetlu relevantnih sociooloških teorija i prethodnih istraživanja.

U istraživanje su uključeni sljedeći primarni izvori:

- Godišnje ankete Zavoda za statistiku Crne Gore (MONSTAT) – Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT) u domaćinstvima (za period od 2019. do 2024. godine).

Pored nacionalnih izvora, korišćeni su i podaci iz sljedećih relevantnih tematskih i međunarodnih istraživanja:

- UNICEF Crna Gora i IPSOS – Ankete o iskustvima sa onlajn nastavom (2020, 2021), sa fokusom na motivaciju učenika i podršku roditelja.
- OEBS i DeFacto – Medijska pismenost – djeca, roditelji i mediji u Crnoj Gori (2022/2023).
- OECD/ETF (European Training Foundation) – regionalni pregled *Economic Convergence Scoreboard for the Western Balkans* (2025), koji sadrži komparativne indikatore za zemlje regiona.
- Ispitni centar Crne Gore i OECD – PISA testiranja (2012, 2015, 2018, 2022), sa fokusom na obrazovna postignuća i socioekonomske razlike među učenicima.

Analiza je sprovedena u više koraka. U prvoj fazi izvršena je obrada i sistematizacija kvantitativnih podataka MONSTAT-a o upotrebi IKT u domaćinstvima, sa fokusom na period 2019–2024. godine. Ispitivani su sljedeći indikatori: učestalost korišćenja interneta (korišćenje u poslednja tri mjeseca), tipovi uređaja za pristup internetu (računar, pametni telefon, tablet), vrsta internet konekcije (fiksna ili mobilna), razlike u dostupnosti u zavisnosti od nivoa prihoda domaćinstva, razlike između urbanih i ruralnih područja, demografske razlike (pol i starosne grupe).

U drugoj fazi sprovedena je sadržajna analiza relevantnih istraživanja (UNICEF, OEBS, OECD, PISA), pri čemu su kao ključni indikatori izdvojeni:

- samoprocjena digitalnih vještina učenika,
- broj sati provedenih u onlajn okruženju,
- pad motivacije za učenje,
- stavovi roditelja o kvalitetu onlajn nastave,
- preporuke međunarodnih organizacija za prevazilaženje obrazovnih nejednakosti.

U ovom radu kao krovni termin koristi se *onlajn nastava*, dok se izrazi poput *učenje na daljinu*, *onlajn obrazovanje* i *digitalna škola* tretiraju kao varijante koje opisuju istu pojavu u različitim kontekstima.

Kritičko tumačenje ovih podataka vršeno je u okviru sociološkog pristupa obrazovanju, uz korišćenje koncepata kulturnog kapitala (Bourdieu, 1986), digitalne uključenosti, kao i novijih analiza nejednakosti u digitalnom dobu (Piketi, 2015; Heeks, 2022; Taylor, 2024).

Rezultati istraživanja

Kriterijum izbora rezultata koji su analizirani u ovom radu zasnivao se na dostupnosti podataka koji omogućavaju uvezivanje tehničkih aspekata digitalne nejednakosti (podaci MONSTAT-a o pristupu internetu i uređajima) sa iskustvima aktera obrazovnog procesa (UNICEF Crna Gora i IPSOS – stavovi roditelja, OEBS i DeFacto – medijska pismenost djece i roditelja, OECD/ETF – komparativni regionalni podaci, PISA – obrazovni ishodi). Na taj način, iako svako istraživanje ima svoja ograničenja (npr. MONSTAT ne ispituje stavove, UNICEF Crna Gora i IPSOS ne

razlikuje raspodelu po regionu ili prihodu), njihovo kombinovanje omogućava da se dobije sveobuhvatnija slika i prepoznaju implikacije za obrazovnu politiku.

Upotreba interneta u domaćinstvima Crne Gore: teritorijalne, ekonomske i demografske razlike (2019–2024)

Podaci MONSTAT-a (2019–2024) pokazuju jasan trend porasta internet pristupa u domaćinstvima u Crnoj Gori – sa 74,3% u 2019. godini na 84,5% u 2024. godini. Međutim, ovaj rast nije ravnomjeran niti jednako dostupan svim društvenim grupama. Najupečatljiviji je tzv. „pandemijski skok" u 2020. godini, kada je naglo širenje onlajn nastave uslovilo da i oni koji su ranije mogli funkcionisati bez interneta sada budu primorani da ga uvedu. Internet je tako ušao u domaćinstva kao nužno sredstvo, a ne kao izbor, čime je pandemija postala svojevrsna prekretnica digitalizacije. Ipak, sociološki posmatrano, ovaj proces nije izbrisao već postojeće nejednakosti. Razlike između urbanih i ruralnih područja ostale su uporne: dok je u 2019. godini čak 80% urbanih domaćinstava imalo internet, u ruralnim područjima taj procenat je iznosio tek 62,8% (v. Tabelu 1).

Tabela 1. ***Upotreba IKT u domaćinstvima u Crnoj Gori*** (nalaz u %)

						Prosječno korišćenje interneta prema starosti i polu (lica koja su koristila internet u posljednja 3 mjeseca)			
Godina	**Domaćinstva sa internetom**	**Urbana**	**Ruralna**	**Najniži prihod –do 300 eura**	**Najviši prihod –preko 600 eura**	**Žene**	**Muškarci**	**Mladi (16-24 godine)**	**Stariji (65-74 godine)**
2019	74,3	80,0	62,8	41,8	97,0	88,5	87,4	99,6	72,8
2020	80,3	84,9	70,9	46,2	98,0	88,9	89,2	100,0	72,6
2021	80,8	85,4	71,3	53,0	98,6	93,2	87,7	99,7	68,9
2022	81,0	85,6	71,6	-	-	86,7	86,2	100,0	71,4
2023	81,3	85,9	71,9	-	-	90,1	90,1	100,0	71,1
2024	84,5	87,6	78,2	-	-	91,6	90,0	100,0	81,5

Izvor: (*MONSTAT, Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u domaćinstvima i od strane pojedinaca (2019–2024), obrada autorke*)

Do 2024. godine jaz je smanjen (87,6% na 78,2%), ali on i dalje ostaje značajan pokazatelj nejednakosti u pristupu. Za djecu iz sela, internet nije samo tehnički resurs već i simbol granica njihove obrazovne mobilnosti – granica koja često određuje da li će moći da prate nastavu, pripremaju se za ispite ili uopšte ravnopravno učestvuju u školskom procesu. Slična slika se uočava i kada se analiziraju ekonomske razlike. U 2019. godini domaćinstva sa najnižim prihodima (do 300€ mjesečno) imala su internet u svega 41,8% slučajeva, dok je u domaćinstvima sa najvišim prihodima (preko 600€) on bio zastupljen gotovo u potpunosti (97%). Nažalost, za period nakon 2020. godine zvanična statistika ne sadrži uporedive podatke prema prihodima, što ostavlja prazninu u analizi i onemogućava da se ukaže da li je pandemija ubrzala ili ublažila ekonomski uslovljen digitalni jaz. Ovaj podatak snažno

potvrđuje Burdijeov koncept kulturnog kapitala – pristup digitalnim resursima nije samo pitanje tehničke opremljenosti, već odraz društvene strukture, ekonomskih mogućnosti i obrazovnih navika porodice. Što se tiče rodnih razlika, one u Crnoj Gori praktično ne postoje. I žene i muškarci u približno istom procentu koriste internet (91,6% naspram 90% u 2024. godini), što pokazuje da je digitalni prostor postao ravnopravno dostupan u pogledu pola. Sa druge strane, generacijski jaz ostaje jedan od najupornijih: mladi od 16 do 24 godine su gotovo potpuno digitalno uključeni (99–100%), dok stariji (65–74 godine) bilježe postepen, ali ograničen rast (sa 72,8% u 2019. na 81,5% u 2024). Upravo ovaj jaz najbolje oslikava tezu koju ističe Prenski o „digitalnim domorocima" i „digitalnim imigrantima" – dok mladi tehnologiju doživljavaju kao prirodni jezik, starije generacije ulaze u nju kao u tuđi svijet, često s osjećajem otpora i nedovoljne sigurnosti (Prensky, 2001).

Piketi (2015) ukazuje da su sve moderne nejednakosti, pa i one u domenu digitalnog, duboko ukorijenjene u raspodjeli ekonomskog kapitala i u nasljeđivanju socijalnih prednosti. Ako siromašne porodice nemaju uslove da djeci obezbijede internet i uređaje, onda digitalni jaz nije samo tehnološki, već i klasni jaz – koji se vremenom reprodukuje kroz obrazovne šanse i socijalnu mobilnost. Upravo je pandemija ogolila ovu vezu: internet je postao preduslov učešća u obrazovanju, a oni koji su bili isključeni digitalno, bili su isključeni i iz procesa obrazovanja.

Stavovi roditelja o onlajn nastavi tokom pandemije (UNICEF Crna Gora i IPSOS)

Dok podaci MONSTAT-a jasno pokazuju razlike u digitalnom pristupu između urbanih i ruralnih područja, kao i između različitih prihodnih grupa, ova analiza ne pruža uvijek precizan uvid u to kako ti faktori utiču na svakodnevna iskustva učenika i njihovih porodica. Upravo zato je bilo neophodno uključiti i druge izvore, poput istraživanja UNICEF Crna Gora i IPSOS-a, koji su ispitivali stavove roditelja u cijeloj Crnoj Gori, bez diferencijacije po prihodima ili mjestu stanovanja. Iako ovaj pristup ne omogućava da se direktno povuku paralele između siromaštva, ruralnosti i obrazovnih ishoda, on pruža važan uvid u percepcije i izazove sa kojima su se porodice suočavale tokom pandemije. Na taj način, kvantitativni podaci o nejednakom pristupu digitalnim resursima predstavljaju osnovu za razumijevanje širih sociolo-ških implikacija koje se mogu prepoznati u nalazima o stavovima roditelja.

Istraživanje koje su sproveli UNICEF Crna Gora i IPSOS (2020) na reprezentativnom uzorku od 1.037 roditelja iz 23 opštine u Crnoj Gori (67% gradskih i 33% seoskih sredina), pruža dragocjen uvid u to kako su porodice doživjele uvođenje nastave na daljinu tokom pandemije COVID-19. Uzorkom su obuhvaćena domaćinstva djece različitih uzrasta (34% učenici nižih razreda osnovne škole, 25% viših razreda, 41% srednjoškolci), kao i roditelji različitog obrazovanja (6% osnovno, 54% srednje, 40% više i visoko). Rezultati pokazuju da 58% roditelja ima negativan stav o učenju na daljinu, dok je 38% izrazilo pozitivno mišljenje. Kao glavne razloge negativnog stava, roditelji navode: gubitak motivacije i radnih navika kod djece (72%), gubitak kontakta sa vršnjacima (57%), niži kvalitet nastave u odnosu na tradicional-

nu (53%), nedostatak organizovanosti u sistemu (45%), kao i nemogućnost roditelja da pomognu kao nastavnici (38%).

Posebno značajan nalaz odnosi se na djecu iz socijalno ugroženih sredina, RE (Romsko-egipćanske) populacije i djecu sa smetnjama u razvoju. Roditelji iz ovih grupa izvještavali su da njihova djeca često nijesu imala internet, računar ili televizor, zbog čega nisu mogla redovno pratiti nastavu. Neki roditelji su navodili da su djecu morali slati kod rođaka ili komšija koji imaju uređaje i internet priključak. Podaci iz kasnijih evaluacija programa Digitalna škola potvrđuju ove nejednakosti: 13% učenika nije imalo računar kod kuće, dok je čak 49% moralo dijeliti uređaj sa drugim članovima porodice. Ovi podaci ukazuju da je digitalni jaz više od puke tehnološke razlike: on je duboko ukorijenjen u socijalnu i kulturnu strukturu društva. Ipak, skoro 40% roditelja naglasilo je pozitivne strane nastave na daljinu: osjećaj bezbjednosti, brzu adaptaciju nastavnika i jaču komunikaciju sa školama. Čak 80% roditelja bilo je zadovoljno podrškom koju su škola i nastavnici pružili njihovoj djeci u ovom periodu. Ovi nalazi pokazuju dvostruki karakter iskustva nastave na daljinu: sa jedne strane, ona je pomogla u očuvanju kontinuiteta obrazovanja i zdravlja, ali sa druge strane je produbila socijalne i digitalne nejednakosti, što je direktno uticalo na motivaciju, radne navike i obrazovne aspiracije djece (UNICEF Crna Gora & IPSOS, 2021).

Medijska pismenost djece i roditelja u Crnoj Gori (OEBS i DeFacto, 2022/2023)

Istraživanje sprovedeno na uzorku od 1050 roditelja i 675 djece uzrasta 9–17 godina u 17 crnogorskih opština (CAPI tehnika, anketiranje licem u lice, avgust–novembar 2022) pokazalo je da, iako gotovo sva domaćinstva posjeduju digitalne uređaje, način njihove upotrebe i dalje odražava duboke socijalne i generacijske razlike. Prema nalazima, 99,2% domaćinstava ima TV, 96,9% smartfon, 85,9% računar/laptop, 75,5% radio, dok 52,5% ima tablet, a 35,2% konzolu za video-igrice. Ovi podaci ukazuju na to da je infrastrukturna baza u velikoj mjeri obezbijeđena, ali da pitanje digitalne pismenosti prevazilazi puku tehničku dostupnost. Uočene su i značajne generacijske razlike u svakodnevnoj upotrebi medija: 60,6% roditelja svakodnevno gleda TV, dok to čini samo 43,9% djece. Nasuprot tome, djeca u znatno većem procentu koriste digitalne izvore – 53,6% njih svakodnevno koristi *YouTube*, dok to čini tek 32,4% roditelja. Sličan obrazac važi i za *Instagram* (42,2% djece naspram 31,6% roditelja). Sa druge strane, roditelji više koriste *Facebook* (43,4%) u odnosu na djecu (24,3%), kao i onlajn portale (roditelji 37,2%, djeca 9,6%). Ovi podaci upućuju na to da su generacije djece u Crnoj Gori manje vezane za tradicionalne medije (TV, radio), a više za mobilni telefon i digitalne platforme. Djeca radnim danima prosječno provedu 4 sata na telefonu, 2,5 sata ispred TV-a, 2 sata za kompjuterom, i 0,5 sati uz video-igrice, što ukupno iznosi do 9 sati dnevno uz ekranske uređaje (vikendom i više).

Posebno zabrinjavaju nalazi o kritičkoj medijskoj pismenosti. Dok je 82,2% roditelja čulo za pojam „lažne vijesti“, čak 17,3% njih nije, što je iznenađujuće visok procenat. Još problematičnija je situacija kod djece: skoro svaki treći učenik nije ni

čuo za pojam *fake news* (lažne vijesti). Štaviše, 17,9% djece vjeruje da su sve informacije koje dobiju putem televizije tačne, a 12,1% smatra da su sve informacije sa društvenih mreža tačne. Ovi nalazi ukazuju da je dječija publika posebno ranjiva na manipulacije, jer ne posjeduje dovoljan kapacitet da kritički procjenjuje sadržaje (OEBS, De Facto, 2022).

Obrazovni ishodi u Crnoj Gori kroz PISA cikluse (2012–2022)

Rezultati PISA testiranja predstavljaju jedan od najrelevantnijih pokazatelja obrazovnih ishoda u međunarodnom kontekstu, a za Crnu Goru oni otkrivaju dugoročne slabosti i nove izazove nastale u periodu pandemije COVID-19.

U oblasti matematike, učenici su 2012. godine postigli u prosjeku 410 bodova, što je do 2018. godine poraslo na 430 bodova. Međutim, u 2022. godini zabilježen je pad na 406 bodova – ispod polaznih vrijednosti iz 2012. godine. Sličan trend vidljiv je i u oblasti čitanja, gdje je uočen rast od 422 (2012) do 427 (2015), a zatim pad na 405 (2022). U oblasti nauke, napredak je bio umeren (sa 410 bodova 2012. na 415 u 2018), da bi 2022. godine rezultat pao na 403. Ovi podaci pokazuju da je najveći napredak bio u periodu prije pandemije, dok je 2022. došlo do dramatičnog pada ispod polaznih vrijednosti. Još više zabrinjava analiza po nivoima postignuća. Dok je procenat najuspješnijih učenika (nivoi 5 i 6) ostao gotovo nepromijenjen (od –0,1 do –0,4 p. p.), procenat najslabijih (ispod nivoa 2) značajno je porastao – u rasponu od +2,9 do +9,6 procentnih poena (v. Tabelu 2). To ukazuje da pandemija nije uniformno pogodila sve učenike, već je najjače pogodila one koji su i prije krize bili u riziku od obrazovne marginalizacije.

Tabela 2 *Obrazovni ishodi nakon pandemije (PISA 2022)*

Domen	2012	2015	2018	2022	OECD prosjek
Matematika	410	418	430	406	472
Čitanje	422	427	421	405	476
Nauka	410	411	415	403	485

***Izvor**: Ispitni centar Crne Gore (2023). rezultati PISA testiranja 2022; OECD (2012, 2015, 2018, 2022).*

PISA podaci takođe naglašavaju snažnu povezanost između socioekonomskog statusa i obrazovnih ishoda Učenici iz domaćinstava sa višim socioekonomskim statusom imali su u prosjeku 67 bodova više iz matematike u odnosu na učenike iz najugroženijih porodica. Ovaj jaz ilustruje strukturnu uslovljenost obrazovnih šansi i potvrđuje Burdijeov koncept kulturnog kapitala (Bourdieu, 1986): djeca iz „bogatijih“ kulturnih i obrazovnih okruženja imaju više resursa da kapitalizuju digitalne i obrazovne mogućnosti. Ipak, važno je naglasiti da je oko 14% učenika iz nepovoljnog statusa ušlo u grupu najuspješnijih – što ukazuje na fenomen akademske otpornosti. Ovi učenici predstavljaju izuzetak koji potvrđuje pravilo: uprkos strukturnim

ograničenjima, pojedinačni faktori (podrška nastavnika, porodični angažman, lična motivacija) mogu nadomjestiti nedostatke u resursima.

Pandemija COVID-19 dodatno je naglasila slabosti sistema i pogoršala rezultate. Prema PISA COVID modulu, 49% učenika u Crnoj Gori nije išlo u školu više od tri mjeseca (OECD prosjek 51%). Istovremeno, 33% učenika nije imalo osobu koja bi im pomogla oko školskih zadataka (OECD 24%), što pokazuje koliko je nedostatak porodične podrške povećao rizik od neuspjeha. Što se tiče digitalnih rješenja, samo 42% učenika u Crnoj Gori imalo je svakodnevne online časove (OECD 51%), a tek 21% ostvarivalo je svakodnevni kontakt sa školom radi emocionalne podrške (OECD 13%). Ovi podaci pokazuju da je crnogorski sistem bio ispod OECD prosjeka u ključnim aspektima organizacije nastave na daljinu. Iako je 60% učenika izjavilo da je steklo nove digitalne vještine – u skladu sa OECD prosjekom – nivo samopouzdanja u njihovu upotrebu bio je znatno niži (57% u Crnoj Gori u odnosu na 77% u OECD). To znači da digitalni jaz nije samo pitanje tehničkog pristupa, već i pitanje sposobnosti da se tehnologija koristi na produktivan i samostalan način

Kombinacija pada postignuća, širenja socioekonomskih nejednakosti i ograničenih efekata digitalnih rješenja jasno pokazuje da je pandemija djelovala kao katalizator već postojećih slabosti crnogorskog obrazovnog sistema. PISA rezultati služe kao snažan podsjetnik da digitalizacija, iako neophodna, nije dovoljna ako nije praćena podrškom unutar porodica, školskog sistema i šireg društvenog konteksta.

OECD – regionalni podaci o digitalnoj pismenosti

Regionalni i međunarodni izvori dodatno osvetljavaju fenomen digitalne pismenosti u Crnoj Gori u postpandemijskom periodu. Prema OECD (2025), procenat stanovništva u Crnoj Gori uzrasta od 16 do 74 godine koji posjeduju „osnovne ili više digitalne vještine“ iznosio je 49,6% u 2021/2023. godini. Ovaj pokazatelj svrstava Crnu Goru iznad regionalnog prosjeka za Zapadni Balkan, koji iznosi ≈ 33,8%, ali ipak ispod prosjeka Evropske unije od 54,7%. To znači da približno svaki drugi građanin Crne Gore nema dovoljno digitalnih kompetencija za aktivno učešće u savremenom obrazovanju i društvu znanja. Razlika između urbanih i ruralnih područja u razvoju digitalnih vještina i dalje je izražena. Dok mladi uzrasta 16–24 godine u Crnoj Gori premašuju regionalne prosjeke u pogledu digitalne kompetentnosti, starije generacije i stanovnici sjevernih i manje razvijenih opština znatno zaostaju. Ovaj podatak se uklapa u trend koji je uočen i u nacionalnim istraživanjima (MONSTAT, 2024), gdje je konstatovano da približno 15% domaćinstava još uvijek nema pristup internetu, najčešće upravo u ruralnim i socijalno osjetljivim sredinama. Podaci OECD-a potvrđuju da je digitalna pismenost više od puke tehničke dostupnosti uređaja i interneta. Naime, institucionalni odgovori u Crnoj Gori, poput uspostavljanja nacionalne platforme „*Digitalna škola*“ (2020), kao i usvajanja Strategije digitalizacije obrazovanja (2022–2027), pokazuju da postoji politička volja da se razvijaju digitalne kompetencije i infrastruktura. Ipak, praktični izazovi ostaju značajni: istraživanje UNICEF Crna Gora iz 2021. pokazalo je da čak 13% učenika nije imalo nikakav pristup računaru kod kuće, dok je 49% moralo da dijeli jedan uređaj sa drugim čla-

novima domaćinstva (UNICEF Crna Gora i IPSOS, 2021). To ukazuje da formalna dostupnost interneta nije garancija jednakih obrazovnih mogućnosti.

Dodatno, UNICEF je u saradnji sa Ministarstvom prosvjete organizovao specijalizovane obuke za nastavnike u sjevernim opštinama Crne Gore (npr. Microsoft 365), upravo kako bi se smanjio jaz u nastavničkim digitalnim kompetencijama (UNICEF Crna Gora, 2021). Čak i nakon obuka, podaci pokazuju da 30% nastavnika nije imalo računar u učionici, a da je većina (76%) koristila sopstvene uređaje u nastavi. To dodatno potvrđuje da je digitalna transformacija obrazovanja neodvojiva od socioekonomskog faktora i regionalnog razvoja.

Zaključno, unapređenje digitalne pismenosti u Crnoj Gori mora se posmatrati kao kombinovani proces tehnološkog, obrazovnog i socijalnog razvoja. Iako je približno polovina populacije stekla osnovne digitalne vještine, napori obrazovne politike moraju biti usmjereni ka preostaloj polovini – kako bi se smanjile regionalne i socijalne nejednakosti, te obezbijedio ravnopravan pristup digitalnom društvu (OECD, 2023; UNICEF Crna Gora, 2021).

Diskusija

Nalazi predstavljenih istraživanja pokazuju da je digitalna pismenost djece u Crnoj Gori složen fenomen, koji se ne može svesti samo na infrastrukturne pokazatelje. Podaci MONSTAT-a (2019–2024) ukazuju na značajan porast internet-pokrivenosti domaćinstava – sa 74,3% na 84,5%. Međutim, iako ovaj trend govori o tehničkom napretku, ostaje evidentna jasna podjela između urbanih i ruralnih područja, kao i između domaćinstava sa nižim i višim prihodima. Ovi podaci sami po sebi ne objašnjavaju kako i u kojoj mjeri djeca koriste internet u obrazovne svrhe, već tek upućuju na potencijalne nejednakosti koje se produbljuju u digitalnom okruženju.

Tu prazninu popunjavaju podaci UNICEF Crna Gora i IPSOS-a (2020/2021), koji su pokazali da se formalni pristup internetu nije nužno preveo u kvalitetno obrazovno iskustvo. Više od 60% roditelja izrazilo je nezadovoljstvo nastavom na daljinu, naglašavajući pad motivacije kod djece, slabiju socijalizaciju i tehničke barijere. Podaci su posebno alarmantni za osjetljive grupe – djecu iz RE populacije, siromašnih porodica i djecu sa smetnjama u razvoju – koja su, uprkos postojanju formalnih programa kao što je *Uči doma* (onlajn platforma za učenje na daljinu, realizovana putem TV kanala, interneta i digitalnih aplikacija), ostala u „digitalnoj sjenci".

Dalje, istraživanje OEBS-a i DeFacto-a (2022) otkrilo je novi sloj problema – nedovoljan nivo medijske i digitalne pismenosti. Iako gotovo sva domaćinstva posjeduju TV (99%), pametni telefon (97%) i kompjuter (86%), sama upotreba ovih uređaja ne garantuje razvoj kritičkog mišljenja. Činjenica da 30% djece nikada nije čulo za pojam „lažne vijesti" i da značajan broj njih vjeruje da su sve informacije sa društvenih mreža istinite, pokazuje da obrazovni sistem nije adekvatno integrisao digitalnu i medijsku pismenost u nastavne programe. Slično upozoravaju Livingstone i Helsper (2018), da su digitalne vještine preduslov onlajn otpornosti i da njihovo odsustvo povećava ranjivost djecee na rizike u digitalnom okruženju.

Rezultati PISA testiranja (2022) predstavljaju najkonkretniji dokaz da digitalna transformacija školstva nije dovoljno ublažila obrazovne gubitke tokom pandemije. Učenici iz Crne Gore postigli su rezultate znatno ispod OECD prosjeka (matematika 406, čitanje 405, nauka 403 bodova), a više od polovine njih nije dostiglo funkcionalni nivo pismenosti. Ovi podaci, kada se dovedu u vezu sa nalazima UNICEF-a i OEBS-a, jasno pokazuju da su strukturne nejednakosti u pristupu digitalnim resursima i nedovoljna medijska pismenost imale direktan negativan uticaj na konačne obrazovne ishode. Posebno zabrinjava podatak da učenici iz povoljnijih socioekonomskih sredina imaju u prosjeku 67 bodova više iz matematike od svojih vršnjaka iz manje povoljnih uslova, što potvrđuje značaj klasnog položaja u reprodukciji obrazovnih nejednakosti (Bourdieu, 1986). Uzimajući sve ove podatke zajedno, može se zaključiti da je digitalna pismenost u Crnoj Gori tokom i nakon pandemije bila više socijalni nego tehnički problem. Dok je država uspjela da poveća dostupnost interneta i pokrene platforme poput *Digitalne škole*, ključni izazovi ostali su u domenu motivacije učenika, podrške nastavnika, medijske kompetentnosti i porodičnog okruženja. Ujedno, rezultati upućuju na potrebu da digitalizacija obrazovanja u Crnoj Gori bude praćena sistemskim mjerama za smanjenje socijalnih nejednakosti, razvoj kritičkog mišljenja i podršku nastavnicima.

Zaključak

Pandemija COVID-19 nije predstavljala samo zdravstvenu krizu, već je otkrila i duboke socijalne i obrazovne pukotine u crnogorskom društvu. Analiza podataka MONSTAT-a, UNICEF-a, OECD-a i OEBS-a pokazuje da je digitalna pismenost u postpandemijskom periodu postala jedan od ključnih faktora društvene uključenosti, ali i izvor novih nejednakosti. Dok je tehnički pristup internetu i digitalnim uređajima značajno unaprijeđen (84,5% domaćinstava imalo je internet u 2024), podaci PISA testiranja iz iste godine otkrivaju pad funkcionalne pismenosti, pri čemu više od polovine učenika nije dostiglo minimalne standarde u matematici, čitanju i nauci. Kako isiče Selvin (Selwyn, 2021) digitalna infrastruktura sama po sebi nije dovoljna – ona mora biti praćena pedagoškom, psihološkom i kulturnom podrškom što podržava i nalaze ovog istraživanja. Djeca iz ruralnih sredina, socijalno ugroženih porodica i RE populacije bila su najteže pogođena digitalnim jazom. Njihovi roditelji, često sa ograničenim kulturnim kapitalom (u Burdijeovom smislu), nisu mogli da obezbijede adekvatnu podršku u procesu učenja. Ovo je u skladu sa tvrdnjama (Kuhn et al. 2023) da digitalni jaz danas obuhvata više od puke tehničke dostupnosti, uključujući i pitanje kritičke i kreativne upotrebe digitalnih resursa. Istraživanja UNICEF Crna Gora i IPSOS-a pokazala su da je više od 70% roditelja ukazivalo na pad motivacije i radnih navika djece, dok je svaki treći učenik u PISA modulu COVID-19 navodio da nije imao osobu koja bi mu pomogla u savladavanju gradiva. Ovi nalazi potvrđuju da obrazovni ishodi nisu pitanje individualnih sposobnosti, već odraz strukturnih društvenih razlika.

Crna Gora je u proteklom periodu preduzela važne korake ka digitalizaciji obrazovanja: kroz inicijative *Uči doma* i *Digitalna škola* postavljeni su temelji za na-

cionalnu onlajn platformu, dok je Strategija digitalizacije obrazovanja (2022–2027) definisala ciljeve razvoja digitalnih kompetencija, infrastrukture i nastavničkih kapaciteta (Mnistarstvo prosvjete, nauke i inovacija Crne Gore, 2025). Ipak, izvještaji ukazuju da još uvijek 13% učenika nema pristup računaru kod kuće, da nastavnici u značajnoj mjeri koriste sopstvene uređaje, a da su razlike između sjevera i juga zemlje vidljive u skoro svim parametrima. Buduća istraživanja moraju dublje proučavati dugoročni uticaj digitalne nejednakosti na obrazovne aspiracije, motivaciju i socijalnu mobilnost djece. Poželjno je kombinovati kvantitativne podatke sa kvalitativnim uviđajima iz terenskih studija, kako bi se razumijela konkretna iskustva djece, roditelja i nastavnika. Samo tako će biti moguće identifikovati stvarne mehanizme podrške i rizike isključenosti.

Da bi sistemski odgovor bio efikasan, neophodno je: 1) infrastrukturno jačanje – ravnomjerna dostupnost interneta i digitalnih uređaja u svim regionima; 2) pedagoška podrška – kontinuirana edukacija nastavnika za rad u digitalnim okruženjima; 3) psihosocijalna podrška – uključivanje programa mentalnog zdravlja i motivacije u školske politike; 4) saradnja sa zajednicom – uključivanje lokalnih samouprava, NVO sektora i roditelja u kreiranje i praćenje obrazovnih politika; 5) razvoj medijske pismenosti – sistemsko uključivanje kritičkog razmišljanja i bezbjednog korišćenja digitalnih sadržaja u nastavne planove, počev od nižih razreda.

Zaključno, budućnost obrazovnog sistema Crne Gore neće se mjeriti brojem digitalnih uređaja, već sposobnošću da ujednači obrazovne šanse i obezbijedi da svako dijete, bez obzira na mjesto stanovanja ili socioekonomski status, ima jednaku priliku za učenje i razvoj. Samo integrisanim pristupom, koji obuhvata tehnološke, socijalne i kulturne dimenzije, moguće je prevazići postojeće podjele i izgraditi otporniji i pravedniji obrazovni sistem.

Reference

Bawden, D. (2001). Progress in documentation: Information and digital literacies: A review of concepts. *Journal of Documentation*, *57*(2), 218–259. https://doi.org/10.1108/EUM0000000007083.

Blaschke, L. M., & Bedenlier, S. (2020*).* Online Learning. In G.W. Noblit (Ed.) *Oxford Research Encyclopedia of Education*. Oxford: Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190264093.013.674.

Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (pp. 241–258).Westport, CT: Greenwood Press.

Heeks, R. (2022). Digital inequality beyond the digital divide: Conceptualizing adverse digital incorporation in the global South*. Information Technology for Development*, *28*(4), 688–704. https://doi.org/10.1080/02681102.2021.1977734

Ispitni centar Crne Gore. (2023). *PISA 2022 –Rezultati Crne Gore*. Podgorica: Ispitni centar Crne Gore.

Kuhn, C., Khoo, S. M., Czerniewicz, L., Lilley, W., Bute, S., Crean, A., ... & MacKenzie, A. (2023). Understanding digital inequality: A theoretical kaleidoscope. In P. Jandric, A. MacKenzie & J. Knox (Eds.), *Constructing postdigital research: Method and emancipation* (pp. 333–373). Cham: Springer Nature.

Lapat, G. (2017). Digitalna pismenost pripadnika romske etničke skupine. *Andragoški glasnik*, *21*(1–2), 49–57.

Livingstone, S., & Helsper, E. J. (2018). Balancing opportunities and risks in teenagers' use of the internet: The role of digital skills in enabling online resilience. *New Media & Society*, *20*(4), 1037–1055. https://doi.org/10.1177/1461444816688457

Martin, A. (2018*).* Literacies for the digital age: Preview of Part I. In A. Martin & D. Madigan (Eds.) *Digital literacy for learning* (pp. 3–25). London: Facet Publishing.

Ministarstvo prosvjete, nauke i inovacija Crne Gore. (2025). *Strategija za digitalizaciju obrazovnog sistema 2022–2027*. https://www.gov.me/dokumenta/038614ce-395b-411b-ad40.

Ministarstvo prosvjete Crne Gore. (2021). *Izvještaj o radu i stanju u upravnim oblastima iz nadležnosti Ministarstva prosvjete u 2020. godini*. Podgorica: Ministarstvo prosvjete Crne Gore.

MONSTAT. (2020). *Upotreba informaciono – komunikacionih tehnologija u domaćinstvima i kod pojedinaca u Crnoj Gori 202*0. Podgorica: MONSTAT.

MONSTAT. (2021). *Upotreba inoformaciono – komunikacionih tehnologija u domaćinstvima i kod pojedinaca u Crnoj Gori 2021.* Podgorica: MONSTAT.

MONSTAT. (2022). *Upotreba informaciono – komunikacionih tehnologija u domaćinstvima i kod pojedinaca u Crnoj Gori 2022*. Podgorica: MONSTAT.

MONSTAT. (2024). *Upotreba informaciono – komunikacionih tehnologija u domaćinstvima i kod pojedinaca u Crnoj Gori 2024*. Podgorica: MONSTAT.

OECD. (2023). *OECD digital education outlook 2023*: Towards an effective digital education ecosystem. Paris: OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/c74f03de-en.

OECD. (2025*). Economic Convergence Scoreboard for the Western Balkans 2025*. Paris: OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/bc0babf3-en

OEBS & DeFacto. (2022). *Medijska pismenost - Djeca, roditelji i mediji u Crnoj Gori.* Podgorica: OEBS.

Petrović, D. (2014). *Društvenost u doba interneta*. Beograd: Fabrika knjiga.

Piketi, T. (2015). *Kapital u XXI veku* (K. Bojanović, prev.). Novi Sad: Akademska kljiga.

Prensky, M. (2001). Digital Natives, Digital Immigrants. *On the Horizon, 9*(5), 1–6. MCB University Press.

Selwyn, N. (2021). *Should Robots Replace Teachers? AI and the Future of Education*. Cambridge: Polity Press.

Taylor, K. (2024*). The digital divide: What it is, and what's being done to close it.* Investopedia. https://www.investopedia.com/the-digital-divide-5116352

UNICEF (2021). *Uticaj pandemije COVID-19 na djecu u Crnoj Gori*. Podgorica UNICEF Crna Gora.

UNICEF i IPSOS (2021).*Uticaj pandemije COVID-19 na mentalno zdravlje djece i adolescenata u Crnoj Gori*. Podgorica: UNICEF Crna Gora.

UNICEF Crna Gora & IPSOS (2021). *Istraživanje sa roditeljima o školi tokom pandemije COVID-19*. Podgorica: UNICEF Crna Gora.

World bank (2020). *How countries are using edtech* (including online learning, radio, television, texting) to support access to remote learning during the COVID-19 pandemic. https://www.worldbank.org/en/topic/edutech/brief/how-countries-are-using-edtech-to-support-remote-learning-during-the-covid-19-pandemic.

DIGITAL LITERACY OF CHILDREN IN MONTENEGRO: A SOCIOLOGICAL PERSPECTIVE ON CHANGES AFTER THE COVID-19 PANDEMIC

Anđela Jelić Čvorović, Lidija Vujačić
University of Montenegro, Faculty of Philosophy, Podgorica, Montenegro

Abstract

The COVID-19 pandemic accelerated the digitalization of education in Montenegro but simultaneously exposed deep social and regional inequalities. The aim of this paper is to analyze, through secondary data from MONSTAT, UNICEF Montenegro, OECD, and OSCE, the changes in children's digital literacy and educational outcomes in the post-pandemic period. Findings show that although household Internet access increased from 74.3% (2019) to 84.5% (2024), the gap between urban and rural areas remains significant. The 2022 PISA results confirm a decline in functional literacy, while UNICEF & Ipsos surveys highlight students' loss of motivation and feelings of isolation. The OSCE study further reveals low levels of critical understanding of media content among children. Generally, this indicates that digital infrastructure alone is insufficient to ensure equal access to education. The paper concludes that future educational policies in Montenegro must integrate technological, pedagogical, and psychosocial interventions to secure an inclusive and sustainable digital future.

Keywords: digital literacy, COVID-19 pandemic, educational inequalities, digital divide, cultural capital theory

RECEIVED: 10.07.2025.
REVISION RECEIVED: 24.09.2025.
ACCEPTED: 26.09.2025.

jandjela123@gmail.com
lidijav@ucg.ac.me

Годишњак за социологију XXI/35 (2025), 69–87

UDK 316.624:37.06
Review Article
https://doi.org/10.46630/gsoc.35.2025.04

MEDIJACIJA KAO SREDSTVO ZA REŠAVANJA VRŠNJAČKIH KONFLIKATA U ŠKOLI[1*]

Vladana Petković[2**]
Departman za socijalni rad i socijalnu politiku, Filozofski fakultet,
Univerzitet u Nišu, Srbija

Sažetak

U savremenim školama sve češće dolazi do sukoba među učenicima koji, ukoliko se ne rešavaju na adekvatan način, mogu prerasti u nasilje ili zlostavljanje. Iako se o tom problemu često govori, praktična rešenja i dalje su nedovoljno primenjena. Rad se bavi temom medijacije, kao sredstvom za rešavanje konflikata u školskom okruženju, sa posebnim naglaskom na vršnjačku medijaciju, uz sociološku perspektivu koja naglašava značaj socijalnog kapitala za razumevanje i prevenciju vršnjačkog nasilja. U školama, gde je nasilje među učenicima sve prisutnije, medijacija predstavlja alternativni i konstruktivan pristup zasnovan na dijalogu, međusobnom poštovanju i saradnji. Analiza faza medijacije, organizacije njenog sprovođenja i vrednosti koje se u tom procesu neguju, pokazuje kako se učenici mogu aktivno uključiti u rešavanje problema, razvijajući komunikacione veštine, emocionalnu inteligenciju i odgovornost. Posebna pažnja posvećena je okolnostima u kojima medijacija nije primerena, čime se ukazuje na njene domete i ograničenja. Prikaz pozitivnog primera iz prakse dodatno osvetljava mogućnosti primene vršnjačke medijacije kao dela šireg programa prevencije nasilja. Zaključuje se da vršnjačka medijacija ne samo da doprinosi smanjenju sukoba i agresije, nego i jača socijalni kapital i pozitivno utiče na lični i socijalni razvoj učenika, pripremajući ih za konstruktivno rešavanje sukoba i u svakodnevnom životu.

Ključne reči: vršnjačka medijacija, školski sukobi, prevencija nasilja, socijalni kapital

Uvod

Ovaj rad predstavlja teorijsko-praktični pregled problema vršnjačkih sukoba i nasilja u školama, sa posebnim fokusom na ulogu medijacije kao metode prevencije i rešavanja konflikata među učenicima. Raširenost konflikata među učenicima danas je

[1*] Autor za korespondenciju: v.petkovic-21194@filfak.ni.ac.rs

Rad citirati kao: Petković, V. (2025). Medijacija kao sredstvo za rešavanje vršnjačkih konflikata u školi. Godišnjak za sociologiju, 21(35): 69–87.

[2**] https://orcid.org/0009-0004-7226-9225

jedan od glavnih razloga zašto je potrebno pričati i pisati o ovoj temi. Brojna savremena sociološka i psihološka istraživanja pokazuju da u školama raste broj sukoba među đacima, koji često prelaze u nasilje (Cremin, 2007). U velikoj populacionoj studiji sprovedenoj u Kini, čak 71,5% učenika izjavilo je da je bilo izloženo nekom obliku nasilja, dok su oni, koji su iskusili teže oblike nasilja, imali višestruko povećan rizik od anksioznosti, depresije i posttraumatskog stresa (Zhao et al., 2023). Slično tome, podaci iz Sjedinjenih Američkih Država pokazuju da je više od trećine tinejdžera (34 %) bilo žrtva nasilja tokom perioda od 2021. do 2023. godine, a posebno su ugrožene ranjive grupe kao što su mladi i adolescenti sa razvojnim teškoćama (Haile, Arockiaraj, Zablotsky, & Ng, 2024). Dodatno, istraživanje koje je analiziralo uticaj školskog konteksta pokazalo je da učenici u školama sa nižim socioekonomskim statusom češće doživljavaju nasilje, što se neposredno povezuje sa povećanom psihološkom uznemirenošću (Badger, Halligan, & White, 2023). Utvrđena je i snažna veza između intenzivne upotrebe društvenih mreža i izloženosti nasilju, kao i povišenih nivoa depresivnosti, beznađa i suicidalnih misli kod adolescenata (McCain, Jones, Hertz, Ethier, & Liddon, 2024). Konačno, metaanaliza 212 studija pokazala je da su deca i adolescenti sa neurorazvojnim i psihijatrijskim stanjima višestruko češće i žrtve i počinioci nasilja, u poređenju sa vršnjacima bez takvih poteškoća (O'Higgins, Gavin, & McNicholas, 2024). Ovi nalazi jasno ukazuju na to da nasilje u školama ne predstavlja izolovani fenomen, već složen psihosocijalni problem povezan sa individualnim, institucionalnim i digitalnim faktorima. Iako se o tome dosta piše u medijima, malo je učinjeno za prevenciju istog (Arvaj, Bužinkić & Đorđević, 2010).

Jedna od efikasnijih metoda za smanjenje nasilja i sukoba u školama je medijacija koja pomaže u konstruktivnom rešavanju konflikata i promoviše pozitivnu međuvršnjačku interakciju (Cantrell Schellenberg, Parks-Savage & Rehfuss, 2007). Medijacija je, po mišljenju mnogih autora, stara koliko i ljudski rod i prisutna je u mnogim kulturama i religijama širom sveta (Cremin, 2007). U Aziji i Africi, medijacija se koristi kao tradicionalna, nekonfrontirajuća metoda rešavanja sukoba. Sam naziv „medijacija" potiče od latinskih reči „medium" i „medius", što znači „u sredini", a zapravo znači „posredovanje". Pored etimologije reči, Barsky objašnjava i opisuje medijaciju kao potpomognuto pregovaranje. U srpskoj literaturi se oba pojma, posredovanje i medijacija, koriste za isti proces rešavanja sukoba (Barsky, 2014). Za potrebe ovog rada koristiće se pojam medijacija. Nadalje, u literaturi se vršnjačko nasilje vrlo često preklapa sa vršnjačkim zlostavljanjem, stoga je dobro da se na samom početku definišu oba pojma. Vršnjačko nasilje ne uključuje nužno zlostavljanje, dok je zlostavljanje teži oblik vršnjačkog nasilja. Autorke Čudina-Obradović i Težak navode razlike u anglosaksonskim terminima, odnosno, da se za vršnjačko nasilje u engleskoj literaturi koristi termin „peer violence", a za vršnjačko zlostavljanje „bullying". Često se ta dva pojma ne odvajaju, pa se u literaturi koristi jedan pojam za oba značenja. U kontekstu škole, vršnjački sukobi, koji nisu pravilno rešavani, mogu lako prerasti u nasilje ili zlostavljanje, što može ozbiljno uticati na emocionalno i fizičko zdravlje učenika (Čudina-Obradović & Težak, 1995).

Medijacija, kao metoda rešavanja konflikata, nudi konstruktivan pristup koji pomaže učenicima da kroz dijalog i posredovanje izgrade međusobno razumevanje, smanje

napetosti i spreče eskalaciju sukoba. Korišćenjem medijacije, koja se temelji na saradnji i konstruktivnom rešavanju nesuglasica, učenici mogu naučiti kako da rešavaju sukobe bez nasilja i zlostavljanja, stvarajući tako sigurnije školsko okruženje (Olweus, 1994). Medijacija, a posebno vršnjačka medijacija, sve se češće prepoznaje kao efikasan način rešavanja sukoba među učenicima i unapređenja međuljudskih odnosa u školskom okruženju. Kroz analizu relevantne literature stiče se uvid u tok i faze medijacije, mogućnosti njene implementacije u obrazovnim ustanovama, kao i pozitivne efekte koje ima na učenike i celokupnu školsku klimu. Kao ilustracija uspešne prakse, izdvojen je primer iz Hrvatske koji ukazuje na konkretne prednosti vršnjačke medijacije kao dela šire strategije prevencije nasilja i izgradnje sigurnog i podržavajućeg školskog ambijenta.

Rad je zasnovan na preglednoj analizi relevantne literature, sa posebnim osvrtom na primer uspešne primene vršnjačke medijacije. Za potrebe ovog rada korišćeni su sekundarni izvori koji ispunjavaju kriterijume relevantnosti, aktuelnosti i naučne validnosti. Izvori su birani na osnovu njihove neposredne povezanosti sa temom vršnjačkih sukoba, vršnjačke medijacije i nenasilnog rešavanja konflikata u školskom kontekstu. Kao primer dobre prakse, prikazan je projekat „Nenasilje počinje sa mnom“. Izabran je zbog sveobuhvatnog pristupa koji uključuje edukaciju učenika, nastavnika i budućih nastavnika o nenasilnom rešavanju sukoba i osnaživanju za interkulturalni dijalog. Projekat se fokusira na sprečavanje sukoba zasnovanih na nacionalnim, etničkim i socijalnim razlikama, što ga čini posebno relevantnim za savremeni školski kontekst i u Srbiji. Kombinacija teorijske analize i prikaz praktičnog primera omogućava celovit uvid u značaj i efikasnost vršnjačke medijacije kao alata za unapređenje školskog okruženja.

U ovom radu istraživačka pitanja bila su usmerena na sledeće teme:

1. Kakvu ulogu ima socijalni kapital u uspešnoj implementaciji vršnjačke medijacije u školama?
2. Na koji način primer dobre prakse iz Hrvatske može poslužiti kao model za primenu vršnjačke medijacije u obrazovnom sistemu Srbije?
3. Koje preporuke se mogu izdvojiti za unapređenje i prilagođavanje programa vršnjačke medijacije u srpskim školama?

Cilj ovog rada je da prikaže na koji način socijalni kapital može doprineti implementaciji i uspešnosti vršnjačke medijacije u školama, kroz jačanje osećaja pripadnosti i poverenja. Naučni doprinos ogleda se u povezivanju savremenih teorijskih uvida i primera dobre prakse, sa ciljem da se postavi osnova za dalje razvijanje modela medijacije u obrazovnom kontekstu.

O socijalnom kapitalu u obrazovnom sistemu

Socijalni kapital omogućava jačanje društvene povezanosti kroz izgradnju međusobnog poverenja, zajedničkih normi i saradnje među članovima zajednice. U kontekstu škole, socijalni kapital doprinosi stvaranju bezbednog i podržavajućeg okruženja koje podstiče pozitivne međuljudske odnose, redukuje konflikte i omogućava uspešniji proces učenja i razvoja.

Škola, kao jedno od ključnih mesta socijalizacije, prirodno odražava šire društvene procese. U okruženju gde je socijalni kapital slab, sve je češća pojava sukoba među učenicima, smanjen nivo empatije, izraženija netrpeljivost i niža spremnost na saradnju i razumevanje. Nedostatak međusobnog poverenja, podrške i osećaja odgovornosti prema zajednici utiče na učeničke odnose i stvara prostor za konflikte, pa čak i nasilje (Ilić, 2010). Socijalni kapital podrazumeva mrežu odnosa među ljudima, uzajamno poverenje, norme saradnje i aktivno učešće u zajednici. Narušavanje ovog oblika kapitala rezultira razaranjem kohezije unutar zajednica, zbog čega pojedinci često ostaju izolovani i bez osećaja pripadnosti.

Zabrinutost zbog slabljenja društvene povezanosti prisutna je i danas, a savremena tumačenja sve češće koriste koncept socijalnog kapitala kako bi objasnila posledice društvene fragmentacije. Prema Putnamu (2000), društveni život u Sjedinjenim Američkim Državama pokazuje trend opadanja socijalne uključenosti – građani sve ređe učestvuju u kolektivnim aktivnostima, udruženjima i inicijativama, dok se individualne aktivnosti, poput gledanja televizije i korišćenja interneta, sve više izdvajaju kao dominantne forme provođenja vremena. Ovaj pad socijalnog kapitala povezuje se sa porastom društvenih problema, uključujući manju međusobnu solidarnost, smanjeno poverenje i slabu građansku participaciju.

U obrazovnom kontekstu, ovi procesi imaju direktne posledice. Kada zajednice gube socijalnu koheziju, škole postaju mesta gde se manifestuje nedostatak poverenja, saradnje i osećaja zajedništva. To se može uočiti kroz slabiju povezanost među učenicima, nedovoljnu uključenost roditelja u školski život, kao i kroz otežanu saradnju škole sa lokalnom zajednicom. Socijalni kapital, u tom smislu, postaje ključan resurs za izgradnju zdravog školskog okruženja utičući na osećaj pripadnosti doprinosi većem uspehu učenika kako u obrazovnom, tako i u socijalnom smislu. Stoga, gubitak socijalnog kapitala, kako ga opisuje Putnam (2000), ne predstavlja samo širu društvenu pretnju, već i izazov za funkcionisanje i kvalitet obrazovnog sistema.

Kada između roditelja i škole postoji visok nivo poverenja, i jedni i drugi će se ponašati manje konfliktno i neće zauzimati odbrambene stavove u situacijama kada se pojavi neki problem. To omogućava lakše usmeravanje na sam problem i njegovo efikasnije rešavanje. Takođe, ukoliko se roditelji učenika međusobno poznaju, lakše će razmenjivati informacije o svojoj deci, što može doprineti prevenciji problema u ponašanju, teškoća u učenju i sličnih izazova. Uz to, međusobna povezanost roditelja povećava verovatnoću da će školski uspeh biti društveno poželjna i prihvaćena norma, bilo zbog želje za takmičenjem među roditeljima, bilo zbog nelagodnosti ili stida ako njihovo dete postiže slabije rezultate (Granovetter, 1974). Kada je reč o obrazovanju, socijalni kapital se može posmatrati i meriti na više nivoa: na nivou porodice (mikronivo), škole kao institucije (mezonivo) i šire zajednice (makronivo) (Haghighat, 2005). Socijalni kapital na mikronivou odnosi se na porodične odnose, konkretno na učestalost, kvalitet i vrstu komunikacije i povezanosti između roditelja i dece. Ovaj oblik socijalnog kapitala javlja se u dva oblika – kao strukturalni i procesni. Strukturalni kapital obuhvata broj članova porodice i samu njenu organizaciju, što direktno utiče na mogućnosti za komunikaciju i razmenu resursa, naročito obrazovnih. U tom kontekstu, često se istražuju razlike između jednoroditeljskih i

dvoroditeljskih porodica u vezi sa obrazovnim postignućima dece. Pretpostavlja se da odsustvo jednog roditelja u jednoroditeljskoj porodici može značajno smanjiti količinu resursa koje dete može da dobije. Nasuprot tome, procesni socijalni kapital odnosi se na efikasnost u razmeni resursa, koja zavisi od učestalosti i kvaliteta komunikacije između roditelja i deteta, nezavisno od same porodične strukture. Dakle, iako struktura porodice može imati određeni uticaj, ključnu ulogu u prenošenju socijalnog kapitala igraju svakodnevna interakcija i kvalitet međusobnih odnosa (Israel, Beaulieu, & Hartless, 2001).

Socijalni kapital, koji obuhvata odnose poverenja, međusobne povezanosti i saradnje unutar porodice, škole i zajednice, ima značajan uticaj na oblikovanje ponašanja dece i mladih. Kada je ovaj kapital razvijen, tj. kada postoji dobra komunikacija među roditeljima, između roditelja i škole, kao i unutar same škole među učenicima i osobljem, deca usvajaju vrednosti kao što su: međusobno poštovanje, empatija i saradnja. Ove vrednosti direktno doprinose smanjenju konflikata među vršnjacima. S druge strane, nedostatak socijalnog kapitala može stvoriti prostor za nepoverenje, izolaciju i agresivna ponašanja. U školama u kojima ne postoji jasno definisana i podržana mreža odnosa (između učenika, nastavnika, roditelja i šire zajednice), konflikti među vršnjacima češće eskaliraju, te se ređe rešavaju konstruktivno. U takvim uslovima učenici nemaju razvijene mehanizme nenasilnog rešavanja sukoba, pa dolazi do porasta vršnjačkog nasilja i zlostavljanja.

Vršnjačka medijacija, kao jedan od mehanizama za rešavanje sukoba, uspešnija je upravo u sredinama sa višim nivoom socijalnog kapitala jer podrazumeva postojanje međusobnog poverenja, volje za saradnjom i razvijenih komunikacionih veština. Tako se pokazuje da jačanje socijalnog kapitala nije samo društveno poželjno, već je i korisno u prevenciji i rešavanju sukoba među decom.

Funkcionalizam, kao sociološka teorija, posmatra društvo kao sistem u kojem svaki deo ima svoju ulogu u održavanju stabilnosti i ravnoteže (Parsons, 1951). U tom kontekstu, školski odnosi predstavljaju važne funkcionalne elemente koji doprinose socijalizaciji i razvoju učenika. Prema teoriji funkcionalne supstitucije, kvalitetniji odnosi učenika sa nastavnicima postaju posebno značajni za one učenike koji raspolažu manjim resursima, odnosno manjim socijalnim kapitalom. Na primer, učenici sa nižim socioekonomskim statusom, dečaci ili pripadnici etničkih manjina često imaju ograničen pristup socijalnom kapitalu, pa za njih bolji odnos sa nastavnicima može predstavljati zamenu za te nedostatke i doprineti njihovoj socijalnoj integraciji i smanjenju konflikata (Crosnoe, Johnson & Elder Jr, 2004). Time škola i nastavnici deluju kao stabilizujući faktori u životima učenika, smanjujući potrebu za dodatnim mehanizmima rešavanja sukoba, poput medijacije. S druge strane, učenici sa višim nivoom socijalnog kapitala (poput devojčica ili pripadnika većinske etničke grupe) možda neće toliko zavisiti od odnosa sa nastavnicima (Crosnoe, Johnson, & Elder, 2004).

Možemo zaključiti da dobar odnos učenika sa nastavnicima često pozitivno utiče i na njihove odnose sa vršnjacima. Kada učenici osećaju podršku i razumevanje od strane nastavnika, to jača njihovo samopouzdanje i socijalne veštine, što doprinosi stvaranju harmoničnijih međuvršnjačkih odnosa. Kao rezultat, smanjuje se broj

konflikata među učenicima, jer se razvijaju bolji obrasci komunikacije i saradnje. U takvom okruženju, potrebe za intervencijama poput medijacije su značajno manje, jer se problemi rešavaju preventivno kroz kvalitetnu podršku i odnose unutar škole. Ovo posebno važi za učenike sa manjim socijalnim kapitalom, kojima je pozitivan kontakt sa nastavnicima često ključan za prevazilaženje izazova u vršnjačkim odnosima.

Medijacija i vršnjačka medijacija

Medijacija je proces u kojem treća, neutralna i nepristrasna osoba pomaže dvema sukobljenim stranama da reše svoj sukob i postignu dogovor prihvatljiv za obe strane. Ključno je da medijator vodi proces, ali on ne donosi odluku o tome kako će sukob biti rešen. Odgovornost za postizanje krajnjeg dogovora je, ipak, na samim stranama u sukobu (Peurača & Teršelič, 2004). Ovakav način za rešavanje konflikta se koristi i kod sukoba koji traju duže jer sukobljene strane, zbog narušene komunikacije, ne mogu same da reše problem. Sukobi često eskaliraju jer osobe nisu usmerene na rešavanje problema, već jedna na drugu, što ih odvodi od suštinskog problema i „zamagljuje" stvarnu suštinu sukoba.

Cremin navodi četiri različite priče, tj. pristupa medijaciji:

a) *Priča o zadovoljenju:* Prva priča govori o tome da medijacija pomaže stranama u sukobu da zadovolje svoje potrebe, ali na način koji ne šteti drugoj strani. Dakle, cilj je da se ispunjavaju vlastite potrebe bez štete po drugu stranu.
b) *Priča o društvenoj pravdi:* Druga priča naglašava kako medijacija može doprineti socijalnoj pravdi, smanjujući iskorišćavanje ljudi i jačajući zajednicu. Ovo je, ujedno, i zadatak samog medijatora.
c) *Transformacijska priča:* U pitanju je transformacija komunikacije između strana u sukobu, pri čemu obe strane izlaze osnažene i utiču na zajednicu.
d) *Priča o ugnjetavanju:* Četvrta priča upozorava na moguće negativne posledice medijacije, gde siromašnije strane mogu pristati na nepovoljniji dogovor zbog nižih troškova, čime se može povećati moć jedne strane na štetu druge (Cremin, 2007).

U školama u SAD-u, 80-ih godina, počeli su da se razvijaju prvi programi vršnjačke medijacije kao odgovor na socijalne probleme i na, očigledno, povećanje broja sukoba i nasilja među učenicima. Škole su postale otvorenije za traženje rešenja izvan obrazovnog sistema, a s obzirom na dobre rezultate koje je medijacija imala u zajednici, odlučeno je da se ona adaptira i za školsko okruženje (Cornelius & Faire, 1994). Iako medijacija pomaže sukobljenim stranama da pronađu rešenje koje je prihvatljivo za obe strane, ona nije odgovarajuća za sve vrste sukoba. Ona se ne može primeniti kada jedna strana ne učestvuje dobrovoljno; nije sposobna da učestvuje ili da se pridržava dogovora; kada nagodba nije u interesu jedne strane; kada postoji strah od nasilja ili pretnji i kada je potrebno da se o sukobu odlučuje javno (Cremin, 2007).

Nasilje se događa svuda, bez obzira na veličinu i vrstu škole. Učenici nasilje prepoznaju kao veliki problem i prepreku da se osećaju sigurno i zaštićeno, što im otežava ostvarivanje boljih školskih rezultata (Field, 2004). Imajući u vidu rezultate istraživanja, treba naglasiti da je odgovornost velika na svim akterima uključenim u obrazovni proces. Roditelji, naravno, igraju ključnu ulogu u sprečavanju vršnjačkog nasilja razvijanjem vrednosnih orijentacija i obrazaca ponašanja koji podrazumevaju toleranciju prema drugima, empatiju i saradnju kod svoje dece.

Ipak, okruženje deteta treba da bude zaštićeno od nasilja i negativnih uticaja, a jasna pravila i razumevanje posledica ponašanja pomažu u prevenciji nasilja. Važno je da učenici, roditelji i škola sarađuju kako bi sprečili nasilje, a posebnu pažnju treba posvetiti razvijanju socijalnih veština, organizovanju radionica i nagrađivanju pozitivnog ponašanja.

Vršnjačka medijacija je jedan od načina koji škole mogu primeniti za podsticanje i razvijanje tolerantnog i konstruktivnog rešavanja konflikata. Taj oblik medijacije karakteriše sprovođenje od strane samih učenika. Zadatak vršnjačkih medijatora je da pomognu učesnicima medijacije da sami pronađu rešenje sukoba, bez upotrebe nasilja ili pribegavanja autoritetu odrasle osobe (Metelko, 2008).

Koen (Cohen) ističe da vršnjački medijatori donose jedinstvene prednosti u procesu medijacije jer a) vršnjački medijatori odlično razumeju svoje vršnjake; b) učenici sami osmišljavaju i formiraju proces posredovanja prilagođen njihovom razvojnom stepenu; c) učenici medijatori osnažuju svoje vršnjake jer nemaju nikakvu moć nad njima; d) učenici normalizuju proces mirnog rešavanja sukoba; e) konačno, učenici zahtevaju poštovanje svojih vršnjaka – učenici medijatori, koji zrelo i smireno vode sastanak, na neki način vrše *pozitivan pritisak* na svoje vršnjake, što dovodi do toga da učesnici medijacije ozbiljnije shvate proces (Cohen, 2012).

Vršnjačka medijacija, kao model vođen od strane samih učenika, predstavlja inovativan pristup u rešavanju školskih sukoba, koji značajno može doprineti razvoju tolerancije i konstruktivnom rešavanju konflikata. Prednosti koje ističe Koen, kao što su bolje razumevanje vršnjaka, razvoj samostalnosti u procesu rešavanja problema i normalizacija nenasilnog ponašanja, ukazuju na njen potencijal kao efikasnog alata u školskom kontekstu.

Kada govorimo o primeni ovakvih modela u školama u Srbiji, potrebno je uzeti u obzir specifičnosti lokalnog obrazovnog sistema i društvene sredine. Na primer, ovakva vrsta medijacije zahteva visoki nivo samodiscipline, emocionalne zrelosti i podrške od strane nastavnika i školskog rukovodstva, što nije dostupno u svim školama. Takođe, postoje izazovi vezani za različite socijalne, kulturne i etničke razlike među učenicima, koje mogu zahtevati dodatnu senzitivnost i prilagođavanje modela. Učenici često nemaju dovoljno razvijene veštine komunikacije, samokontrole i empatije, što može ograničiti efikasnost medijacije bez adekvatne i kontinuirane podrške stručnjaka. Takođe, postoji rizik da se medijatori, zbog nedostatka autoriteta, ne mogu izboriti sa svim vrstama sukoba, posebno onima koje uključuju duboko ukorenjene predrasude. Uz to, postoji i pitanje koliko je ovaj model primenjiv u školama gde dominira autoritarni stil upravljanja, gde se vrednuju hijerarhija i disciplina na tradicionalan način, što može obeshrabriti učenike da slobodno izraze svoja osećanja

i potrebe u prisustvu vršnjaka. Iako vršnjačka medijacija nudi inovativan i demokratski pristup rešavanju konflikata, njena primena u našem obrazovnom sistemu zahteva pažljivo prilagođavanje, obuku, kontinuiranu podršku i senzibilizaciju svih aktera uključenih u školsku zajednicu. Bez ovih uslova, postoji rizik da model neće ostvariti svoj puni potencijal, pa čak može ostati samo formalni proces, bez stvarnog uticaja na smanjenje nasilja i poboljšanje međuljudskih odnosa.

Osvrnućemo se i na prednosti vršnjačke medijacije po Koenu (2012), sa osvrtom na njenu primenjivost u Srbiji. Naime, u srpskim školama prisutni su brojni izazovi, poput izraženih hijerarhijskih odnosa, nedovoljno razvijenih mehanizama za upravljanje konfliktima, nedostatka kontinuirane podrške nastavnicima u radu sa konfliktima, kao i ponekad pasivne uloge učenika u donošenju odluka. Pored toga, mnoge škole suočavaju se sa socijalnim i ekonomskim razlikama među učenicima, a u pojedinim sredinama i sa etničkom i kulturnom heterogenošću (npr. prisustvo romske dece ili dece iz drugih manjinskih grupa) što može biti veliki izazov u postupku vršnjačke medijacije. Vršnjačka medijacija može biti dragocen alat za prevenciju i rešavanje sukoba pod uslovom da se programi osmisle na kulturološki osetljiv način i da se vodi računa o specifičnim lokalnim potrebama. Prema istraživanju Ćirić, Pavićević i Ćirić (2018), učenici uglavnom ne koriste vršnjačku medijaciju kao alternativni kanal za rešavanje sukoba, već se u kriznim situacijama najčešće obraćaju nastavnicima. Rezultati, dakle, ukazuju na izraženu pasivnost učenika u samostalnom rešavanju konflikata, ali i na nedovoljnu razvijenost mehanizama koji bi ih ohrabrili da preuzmu aktivniju ulogu u rešavanju međuvršnjačkih problema. Ovakvi nalazi ukazuju na značajan prostor za unapređenje školskog pristupa konfliktima u Srbiji, naročito kada je reč o osnaživanju učenika da samostalno učestvuju u rešavanju problema. U tom smislu, prednosti koje Kohen (2012) ističe (*bolje razumevanje među vršnjacima, prilagođenost procesa njihovom razvojnom stepenu...*) mogu biti posebno relevantne za srpski obrazovni kontekst.

Pravila školskog reda imaju važnu funkciju unutar školskog sistema, ali Koen upozorava da disciplinske sankcije imaju ograničenu primenljivost. Dakle, školama su potrebne metode koje ne samo da odvraćaju učenike od lošeg ponašanja, već ih i motivišu da se ponašaju na društveno prihvatljiv način. Takozvani *tradicionalni način rešavanja sukoba* ne uči učenike tehnikama rešavanja sukoba sa ciljem povećanja njihove sposobnosti samostalnog rešavanja sukoba, niti im nudi mogućnost proaktivnog učešća u rešavanju sukoba (Cohen, 2012). Zaključno, treba imati na umu da pojedini autori ističu da vršnjačku medijaciju treba shvatiti kao medijaciju ZA, SA i IZMEĐU vršnjaka (Diaz & Litatard Dulac, 1999).

Školska ili vršnjačka medijacija ne predstavlja uvek prikladan način rešavanja sporova. Ako pojedinac prekrši neka dogovorena pravila, a njegov postupak bude praćen posledicama, prikladniji način odgovora predstavlja arbitraža. Prgić navodi kako se za sukobe u okolnostima teškog nasilja ili uznemiravanja ne preporučuje rešavanje uz pomoć medijacije. Medijacija, takođe, nije prikladna ni kada se radi o sporovima koji uključuju oružje, drogu, seksualno nasilje itd. Školski ili vršnjački medijatori ne treba da sprovode medijaciju ni kada postoji opasnost od izbijanja nasilja tokom samog procesa medijacije. Naročito je važno da vršnjaci ne posreduju

ili ne sprovode postupak medijacije između nasilnika i žrtve (Prgić, 2010). Programi vršnjačke medijacije, takođe, nisu prikladni za rešavanje sukoba koji se odnose na izostanke sa nastave, kontinuirano kašnjenje, loš uspeh u učenju i nepoštovanje školskih zabrana (Cohen, 2005).

Zaključno, iako vršnjačka medijacija može biti koristan alat u rešavanju svakodnevnih nesporazuma među učenicima, njena primena mora biti pažljivo ograničena. U slučajevima nasilja, kao i kod ozbiljnijih problema poput izostajanja sa nastave, lošeg školskog uspeha ili nepoštovanja pravila, ovakav pristup nije adekvatan i može čak dodatno ugroziti osobu koja trpi nasilje. Zato je važno da rešavanje ovakvih situacija ostane u nadležnosti stručnih školskih službi i odraslih profesionalaca.

Medijacija je efikasna kada su učenici spremni da učestvuju u tom procesu i kada imaju razvijene socijalne veštine za izražavanje i razumevanje osećanja drugih. Najprikladnija je za svakodnevne nesuglasice kao što su konflikti oko zajedničkih resursa, nesporazumi u komunikaciji i neslaganja u grupnim zadacima. Zapravo, sledeći literaturu i primere dobre prakse, autori izlistavaju neke od potencijalnih situacija u školi u kojima je vršnjačka medijacija u potpunosti primerena: a) nesuglasice vezane za svakodnevnu komunikaciju poput sukoba nastalih zbog zadirkivanja, ogovaranja, različitih mišljenja ili nerazumevanja u društvenim odnosima među učenicima; b) sukobi oko zajedničkih aktivnosti ili grupnog rada. Reč je o konfliktima koji se javljaju zbog nerazumevanja ili različitih stavova u vezi sa školskim zadacima, projektima ili zajedničkim aktivnostima; c) uobičajeno se primenjuje kod sukoba niskog do srednjeg intenziteta, onda kada nesporazumi nisu eskalirali u fizičko nasilje ili ozbiljne pretnje, već su uglavnom verbalni ili emocionalni; d) u situacijama kada postoje konflikti gde obe strane žele da nađu rešenje. Drugim rečima okolnosti u kojima su učenici motivisani da razgovaraju i reše nesuglasice, a ne da insistiraju na „pobedi“ ili kazni za drugu stranu; e) konflikti u kojima su uključene manjinske grupe kao i f) situacije gde postoji podrška i uključivanje nastavnog osoblja i administracije u rešavanje konflikata (Tabin, 2019; Yüksel & Dede, 2009; Otto, 2024). Uspeh medijacije, naravno, zavisi i od saglasnosti svih uključenih strana i njihove volje da pronađu konstruktivno rešenje (European Institute for Conflict Resolution, n.d.; U.S. Department of Commerce, n.d.).

Jedan od primera koji pokazuje da medijacija nije samo teorijski opravdana, već i empirijski uspešna, dolazi iz istraživanja koje su sproveli Bel i saradnici (2000) u osnovnoj školi u ruralnom području. U okviru istraživanja, učenici šestog do osmog razreda prošli su obuku za vršnjačke medijatore. Ti učenici su aktivno posredovali u rešavanju sukoba među svojim vršnjacima. Rezultati su pokazali značajno smanjenje školskih incidenata, uključujući manji broj suspenzija i upućivanja učenika kod direktora. Oko 90% medijacija dovelo je do mirnog i zadovoljavajućeg rešenja konflikta. Ovi nalazi potvrđuju da dobro organizovani programi vršnjačke medijacije mogu imati konkretne pozitivne efekte na školsku klimu i ponašanje učenika (Bell, Coleman, Anderson, Whelan, & Wilder, 2000).

Za uspešnu primenu vršnjačke medijacije ključno je da postoji institucionalna podrška škole. To ne podrazumeva samo formalno odobravanje programa, već po-

drazumeva konkretnu logističku podršku. Škola treba da obezbedi odgovarajući prostor za održavanje sastanka medijacije, gde će učenici moći da razgovaraju u miru, bez prisustva drugih učenika ili ometanja. Takođe, vreme za medijaciju mora biti jasno definisano u okviru školskog rasporeda (bilo kroz posebne termine ili saradnju sa učiteljima / nastavnicima koji mogu osloboditi učenike sa nastave za učešće na sastancima). Takođe, neophodna je spremnost i zainteresovanost nastavnog osoblja da razume i podrži principe medijacije (Ministry of Social Development and Family Services).

Faze medijacije

Različiti autori različito klasifikuju faze kroz koje prolazi proces medijacije, ali većina ih deli na uvodni, središnji i zaključni deo. Posmatrajući sve faze medijacije, prema različitim autorima, može se zaključiti da su svi ključni elementi prisutni u svim podelama, a razlike se javljaju u tome što neki autori spajaju određene elemente u jedan korak, dok ih drugi razdvajaju u više koraka. U nastavku sledi prikaz faza medijacije prema perspektivama dva različita autorska pristupa.

Autorke Peurača i Tršelič proces medijacije dele na uvodni, središnji i zaključni deo. U uvodnom delu važno je identifikovati glavne probleme, utvrditi sve strane u sukobu, odrediti ulogu medijatora i izabrati tim, pripremiti se za medijaciju, kontaktirati sukobljene strane i napraviti uvodnu analizu sukoba. Središnji deo se sastoji od interakcije sukobljenih strana uz pomoć medijatora, gde se definiše problem, istražuju pozicije svih strana, analiziraju interesi i potrebe svih učesnika, razmatraju različite opcije i bira ona koja je najbolja za strane u sukobu. Zaključni deo obuhvata postizanje dogovora, sklapanje ugovora, primenu dogovorenog i praćenje njegove realizacije (Peurača & Tršelić, 2004).

Kornelius i Fer (Cornelius i Faire) razlikuju tri glavne faze u procesu medijacije, koje obuhvataju manje korake, veštine i alate koji pomažu u njegovom sprovođenju. U uvodnoj fazi, koju autori nazivaju pripremom procesa, pažnja se posvećuje pripremi prostora (osiguranje sigurnosti, privatnosti i udobnosti), pripremi materijala koji će pomoći u razumevanju sukoba (poput papira, bojica i markera), dogovaranju vremena medijacije, razjašnjavanju uloga, pravila i dogovora, kao i poverljivosti procesa. Medijator ohrabruje učesnike, dogovara se da razgovor počne iz „ja pozicije“, odlučuje se na fokusiranje na prošle ili buduće aspekte sukoba i osigurava ravnopravno učešće svih strana. Druga faza je sam proces medijacije gde medijator koristi različite veštine kao što su mapiranje, sumiranje, definisanje zajedničkog polazišta, dopuštanje tišine i pauza, orijentacija na budućnost i pozitivne aspekte, pomoć u stvaranju novih perspektiva i rešavanje razlika... Medijator, takođe, balansira nezadovoljstvo i podstiče akciju, odnosno, konkretne korake. Zaključna faza obuhvata sumiranje procesa, sastavljanje pisanog dogovora (ako je moguće), postavljanje indikatora za praćenje uspeha promene (kao što je broj nesuglasica) i organizovanje dodatnih susreta za proveru pridržavanja dogovora. Na kraju, medijator potvrđuje doprinos svakog učesnika u rešavanju sukoba i omogućava „proslavu“ uspešnog rešenja, što može biti simbolično, kao što je rukovanje, zagrljaj ili zajednički obrok (Cornelius & Faire, 1994).

Organizacija medijacije u školi

Škola nije samo mesto gde učenici uče školski materijal, već je i glavni prostor za socijalizaciju mladih. U školi počinje da se razvija socijalna mreža dece, sklapaju se nova prijateljstva, ali i prekidaju stara. Tamo se uči kako da se uspešno komunicira i da se suočava sa sukobima, što pomaže ličnom sazrevanju (Shapiro, 2004). Jedna od važnijih osobina škole je njena sposobnost da učenicima prenese korisno, praktično znanje koje mogu primeniti i van škole (Čudina-Obradović & Težak, 1995). Prilikom organizovanja programa medijacije u školi, važno je naglasiti da nastavnici učestvuju zajedno sa učenicima, što im omogućava da nastavnike vide kao savetnike i osobe kojima mogu da veruju. Stvaranjem pozitivnih odnosa između nastavnika i učenika, učenici lakše prihvataju informacije i počinju da primenjuju naučene veštine u svakodnevnim aktivnostima (Shapiro, 2004). Takođe, nastavnici često služe kao uzori učenicima (Pauw & van Sonderen, 2007).

Važno je pomenuti da, tokom edukacije za medijaciju, treba imati dva voditelja (npr. različitog pola ili pripadnika različite kulture), u zavisnosti od vrste grupe, kao i omogućiti rad na dilemama i osećanjima kroz individualne susrete (Macbeth & Fine, 1995). Takođe, važno je stvoriti školsku atmosferu koja pruža psihološku sigurnost učenicima, što znači da su osim same organizacije škole, važni i odnos i ponašanje nastavnika prema učenicima (Čudina-Obradović & Težak, 1995). U nekim školama medijacija se odvija u posebnim prostorijama, dok se u drugim održava na javnim mestima (npr. na igralištu), ali se uvek mora obezbediti privatnost procesa. Što se tiče vremena, u nekim školama medijacija je ograničena na vreme tzv. velikog odmora, dok u drugim školama može trajati tokom celog školskog dana.

Takođe je važno da medijatori budu lako prepoznatljivi od strane drugih učenika, kako bi ostali đaci mogli da im priđu i potraže pomoć. Način na koji su medijatori prepoznatljivi razlikuje se od škole do škole. U nekim školama, grupe medijatora nose posebne majice, kape ili bedževe, dok neke grupe imaju i svoje slogane. Medijatori imaju grupne supervizijske sastanke gde dele svoja iskustva i raspravljaju o dilemama, a imaju i mogućnost individualne supervizije. Ono o čemu se razgovara na sastancima ne deli se s drugim učenicima. Kakva će biti podrška medijatorima zavisi, uglavnom, od njihove starosti. Problem može da nastane kada školski program medijacije ne dovede do očekivanih promena. U tim slučajevima, učenici se osećaju razočarano, a učitelji / nastavnici počinju više koristiti autoritarne metode upravljanja ponašanjem, uz veći nadzor i kontrolu učenika (Cremin, 2007).

U kontekstu etičkih pitanja i tema vezanih za vršnjačke medijatore, neke od vrednosti i ideja koje medijacija promoviše su: a) slušanje drugih i to ne samo činjenica koje iznose nego i njihovih osećanja; b) saradnja sa drugima i poštovanje njihovih doprinosa; c) traženje zajedničkih interesa, umesto razlika; d) afirmacija sebe, kao i drugih, što je važna osnova za rešavanje sukoba; e) odvojiti problem od osobe; f) razumevanje tuđe perspektive; g) upotreba kreativnog pristupa rešavanju problema; h) fokusiranje se na ono što strane u sukobu žele za budućnost, umesto isticanja krivice i događaja u prošlosti (Cremin, 2007).

Pozitivan primer iz prakse

U ovom delu rada predstavljen je projekat „Nenasilje počinje sa mnom“. Sprovođenje ovog projekta počelo je školske godine 2013/2014, a cilj je bio osnaživanje đaka, nastavnika i budućih nastavnika (tj. studenata Pedagoškog fakulteta) za nenasilno delovanje i rešavanje sukoba u školi (i izvan nje), u multikulturnom okruženju Baranje. Projekat je sproveden u tri lokalne zajednice: Beli Manastir, Darda i Ladimirevci[3]. Proces se bazirao na učenju veština nenasilja kroz multikulturalnost i interkulturalnost, sa ciljem da pozitivno utiče na sprečavanje sukoba izazvanih nacionalnim, etničkim, rasnim, socijalnim i drugim razlikama koje mogu dovesti do nasilja i diskriminacije u školi.

Program, koji je sproveden u okviru projekta, uključivao je edukativne i interaktivne radionice za učenike, usavršavanje i dalju edukaciju nastavnika (kao i studenata Pedagoškog fakulteta) za rad na prevenciji nasilja, kao i uključivanje šire zajednice kroz promotivne aktivnosti. Glavne teme koje su obrađivane u okviru projekta bile su: identitet, stereotipi i predrasude, sukobi, nenasilno rešavanje sukoba, osećaji i potrebe, kao i nenasilno delovanje. Tokom sprovođenja ovog projekta sprovodile su se i dramske radionice. Te radionice su uključivale učenje medijacije kroz metodu igranja uloga, u koju su se uklopile veštine obrađene na radionicama koje su se bavile temama sukoba i nenasilnog rešavanja sukoba, odnosno učenjem saradnje (Arvaj, Kersten & Taslidžić-Herman, 2014).

Program se fokusira na razvoj različitih kompetencija koje bi doprinele nenasilnoj komunikaciji i kulturi mira, kako u školi, tako i u zajednici. Autori programa, kao ključne ciljeve i kompetencije ovog projekta navode: a) *razvoj kompetencija u oblasti komunikacijskih veština* (aktivno slušanje, sažimanje, postavljanje pitanja, prepoznavanje, izražavanje i uvažavanje svojih osećanja i potreba, upravljanje ljutnjom). Razvijanjem ovih veština, polaznici će usvojiti pozitivan stav prema saradničkom, umesto suparničkom pristupu komunikacije, što vodi ka konstruktivnom i nenasilnom ponašanju, uvažavanju sebe i drugih, preuzimanju odgovornosti za svoje postupke i pronalaženju rešenja koja su dobra za sve pojedince, školu, porodicu i celu zajednicu; b) *razvoj kompetencija u oblasti rešavanja i upravljanja sukobima* (npr. prepoznavanje stilova rešavanja sukoba i razvoj svesti o posledicama i uticaju tih stilova na sve uključene strane). Polaznici će steći osnovna znanja i veštine upravljanja sukobima, kao i sposobnost prepoznavanja i formulacije problema, te traženja rešenja u kojima obe strane pobeđuju; c) *razvoj kompetencija u oblasti nenasilnog delovanja* (npr. prilika za osvešćivanje i preispitivanje stereotipa i predrasuda koje imaju, kako ponašanje zasnovano na stereotipima i predrasudama utiče na druge, njih same, ali i njihove odnose s drugima, kao i početak razvoja veštine prepoznavanja stereotipa i predrasuda) (Arvaj, Kersten & Taslidžić-Herman, 2014).

Zaključno, projekat „Nenasilje počinje sa mnom“ predstavlja značajan doprinos u oblasti prevencije vršnjačkog nasilja kroz osnaživanje učenika, nastavnika

[3] Ova naselja se nalaze u Baranji, regiji na severoistoku Hrvatske, u Osječko-baranjskoj županiji, blizu granice s Mađarskom i Srbijom.

i budućih nastavnika za nenasilno rešavanje sukoba u multikulturnom okruženju. Kroz razvoj komunikacionih veština, upravljanje sukobima i osvešćivanje o stereotipima i predrasudama, ovaj program podstiče stvaranje kulture mira i međusobnog poštovanja u školama i širem društvu. Implementacija ovakvih projekata ima potencijal da dugoročno doprinese smanjenju nasilja i diskriminacije, jačajući socijalni kapital i osećaj zajedništva u lokalnim zajednicama. Ovaj projekat je dobar primer jer objedinjuje teorijska znanja i praktične veštine, a istovremeno osnažuje učenike, nastavnike i studente za nenasilno rešavanje sukoba u stvarnim uslovima. Fokus na razvoj komunikacionih i socijalnih kompetencija, kao i na prepoznavanje i prevazilaženje stereotipa i predrasuda, omogućava sistemski pristup prevenciji vršnjačkog nasilja.

Prenosivost ovog modela u srpski obrazovni sistem zahteva pažljivu adaptaciju. Jedan od glavnih izazova predstavlja razlika u resursima i organizacionim kapacitetima škola, naročito u manjim mestima i ruralnim sredinama gde može nedostajati stručni kadar i finansijska sredstva za kontinuiranu edukaciju nastavnika i studenata. Takođe, sistemska podrška Ministarstva prosvete je neophodna kako bi se ovakvi programi integrisali u redovan školski rad i tako osigurali dugoročnu održivost. S obzirom na kompleksnost društvenih i kulturnih razlika koje postoje u Srbiji, projekat treba prilagoditi lokalnom kontekstu, posebno u pogledu tematike stereotipa i predrasuda, kako bi se efikasno odgovorilo na specifične probleme zajednica. Iako projekat „Nenasilje počinje sa mnom“ uspešno uočava sukobe u multikulturnom okruženju Baranje u Hrvatskoj, gde su glavni uzroci sukoba često povezani sa nacionalnim, etničkim i socijalnim razlikama, situacija u Srbiji nosi svoje specifičnosti. Neophodno je da se programi vršnjačke medijacije prilagode lokalnim specifičnostima tako što će se koristiti senzitivna terminologija koja uvažava različitosti i izbegava stereotipe. Na primer, ukoliko se u školi pojavljuju konflikti koji su podstaknuti predrasudama prema romskoj populaciji, neophodno je kroz edukativne sadržaje obraditi ove stereotipe i razvijati empatiju i međukulturno razumevanje.

Prilagođavanje programa ovim specifičnostima može doprineti boljoj inkluziji učenika iz svih zajednica i efikasnijem rešavanju sukoba, čime se dodatno jača socijalni kapital unutar škola i šire zajednice. Time projekat ne samo da prevenira nasilje nego promoviše i društvenu koheziju i međusobno poštovanje u složenim društvenim sredinama.

Da su ovakvi programi neophodni u Srbiji dobro ilustruju i podaci dobijeni u jednom od značajnijih istraživanja vršnjačkih konflikata u školskom okruženju (Petrović, 2010). Iako se ovo istraživanje direktno ne bavi medijacijom, kao metodom intervencije, njegovi nalazi su izuzetno relevantni jer otkrivaju kako učenici doživljavaju konflikte sa vršnjacima, koje teme najčešće izazivaju sukobe, kako učenici procenjuju učestalost i intenzitet tih situacija, kao i koje strategije preferiraju pri rešavanju konflikata. Nalazi ovog istraživanja daju relevantne podatke za procenu da li je medijacija primenljiva i korisna u školskom kontekstu budući da su ispitane sledeće dimenzije vršnjačkih konflikata: a) najčešće teme sukoba među adolescentima; b) intenzitet i učestalost konfliktnih epizoda i c) strategije rešavanja sukoba koje koriste učenici u svakodnevnoj interakciji.

Istraživanje sprovedeno na uzorku od 655 učenika šestog i sedmog razreda iz više osnovnih škola u Novom Sadu pokazalo je da su najučestaliji uzroci sukoba među vršnjacima: ogovaranje, zadirkivanje, sukob mišljenja i takmičenje. S druge strane, najređi konflikti odnosili su se na školske obaveze i aktivnosti vezane za igru i zabavu. Kada je reč o intenzitetu konflikata, prosečna vrednost je bila 2.02 na skali od 1 do 5, što ukazuje na srednji intenzitet sukoba. Interesantno je da postoji negativna korelacija između učestalosti i intenziteta konflikata (r = -300), što znači da češći konflikti obično imaju niži intenzitet, dok ređi konflikti teže da budu intenzivniji.

U skladu sa temom ovog rada, posebno značajan nalaz istraživanja odnosi se na strategije rešavanja sukoba koje učenici biraju. Naime, najčešće su birane konstruktivne strategije, uključujući asertivno ponašanje i rešavanje problema. Potom, po učestalosti slede pasivne strategije poput izbegavanja i distrakcije, kao i traženje socijalne podrške. Najmanje su korišćene agresivne strategije, što ukazuje na sklonost učenika ka nenasilnim oblicima rešavanja konflikata (Petrović, 2010).

Ovi nalazi jasno ističu potencijal i opravdanost uvođenja medijacije, kao sredstva za rešavanje vršnjačkih konflikata u školama. Sklonost učenika ka konstruktivnim strategijama sugeriše da postoji spremnost i sposobnost učenika da prihvate medijaciju. Takođe, činjenica da su sukobi umereno intenzivni i često zasnovani na svakodnevnim temama (ogovaranje, zadirkivanje) čini ih pogodnim za rešavanje putem medijacije, koja nije namenjena samo kriznim situacijama, već i svakodnevnim nesuglasicama koje mogu da prerastu u veće probleme ako se ne rešavaju konstruktivno.

Na osnovu ovog istraživanja može se zaključiti da postoji dobra osnova za implementaciju vršnjačke medijacije u školama jer učenici već poseduju određene obrasce konstruktivnog ponašanja (koji se mogu dalje razvijati). Međutim, važno je napomenuti da se ovakvi zaključci ne mogu generalizovati na osnovu jednog istraživanja i to pogotovu istraživanja koje je sprovedeno na teritoriji jednog grada. Od velikog značaja je imati uvid u to da li učenici u komunikaciji pretežno koriste agresivan ili asertivan stav, jer upravo takva saznanja omogućavaju dublje promišljanje o ulozi i značaju medijacije kao sredstva za rešavanje vršnjačkih konflikata u školama.

Zaključak

U svetlu rastućih problema u međuvršnjačkim odnosima, posebno porasta konflikata i nasilnog ponašanja među učenicima, škola mora prepoznati svoju odgovornost ne samo u obrazovanju, već i u socijalizaciji i izgradnji zdravih međuljudskih odnosa. U ovom radu je prikazano da vršnjačka medijacija, kao deo šireg pristupa zasnovanog na izgradnji socijalnog kapitala, predstavlja snažan resurs u unapređenju školskog života. Medijacija je prepoznata kao mehanizam koji pomaže u očuvanju stabilnosti, smanjenju devijantnog ponašanja i jačanju integrativnih funkcija škole. Kao sažetak razmatranih teorijskih argumenata i primera dobre prakse, izdvajaju se dve centralne poruke.

Vršnjačka medijacija ne treba da se posmatra isključivo kao tehnički alat za rešavanje sukoba, već kao proces koji učenicima omogućava razvoj važnih socijalnih

veština, kao što su: empatija, odgovornost, aktivno slušanje i nenasilna komunikacija. Time se ne rešava samo konkretan konflikt, već se dugoročno ulaže u emocionalno zdravlje i osnaživanje mladih za život u demokratskom društvu.

Socijalni kapital je veoma važna osnova za *zdravu školsku klimu*. Tamo gde postoji poverenje, saradnja i osećaj pripadnosti, manja je verovatnoća za pojavu nasilja. U tom smislu, vršnjačka medijacija može doprineti izgradnji i jačanju socijalne povezanosti u školi, kao jednom od najvažnijih činilaca uspešnog prevazilaženja savremenih obrazovnih izazova.

Imajući u vidu sve navedeno, moguće je izvesti nekoliko konkretnih preporuka za praksu i obrazovne politike: a) *uvođenje vršnjačke medijacije u redovne obrazovne programe*, pri čemu je potrebno integrisati medijaciju u školski život kroz formalne i neformalne aktivnosti, kako bi učenici imali priliku da usvoje veštine nenasilnog rešavanja sukoba i razviju osećaj lične odgovornosti u međuvršnjačkim odnosima; b) *neophodna je obuka školskog osoblja*. Nastavnici, pedagozi i psiholozi moraju biti adekvatno edukovani kako bi podržali procese medijacije i stvarali podsticajno okruženje za učenike. Posebnu pažnju treba posvetiti razumevanju odnosa moći i dinamike sukoba među mladima. U skladu sa tim, relevantan je i značaj socijalnog kapitala kao osnove za „zdravu školsku klimu". Tamo gde vladaju poverenje, saradnja i osećaj pripadnosti, znatno je manja verovatnoća za pojavu nasilja. Vršnjačka medijacija može značajno doprineti izgradnji socijalne povezanosti među učenicima, što predstavlja jedan od ključnih faktora uspešnog prevazilaženja izazova savremenog obrazovanja; c) *podrška kroz programe obrazovne politike.* Naime, u cilju održivog razvoja školskog sistema i unapređenja prevencije vršnjačkog nasilja, neophodno je da obrazovne politike na nacionalnom nivou prepoznaju vršnjačku medijaciju kao deo sistemskih rešenja. Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja bi trebalo da uključi vršnjačku medijaciju u strateške dokumente, kao što su nacionalne strategije za obrazovanje, prevenciju nasilja i razvoj inkluzivnog obrazovanja. Zapravo preporuka je da se: a) vršnjačka medijacija uvede u nacionalne kurikulume kao izborni program ili deo građanskog vaspitanja, što bi omogućilo njenu doslednu primenu u svim školama; b) razviju akreditovani programi obuke za nastavnike i školske stručne saradnike, kako bi bili osposobljeni da organizuju i podrže procese medijacije unutar škola; c) obezbedi finansijska i institucionalna podrška školama za uspostavljanje timova za medijaciju i sprovođenje aktivnosti koje jačaju kulturu dijaloga i nenasilne komunikacije; d) izradi odgovarajući priručnik za primenu medijacije u školama, uz oslonac na primere dobre prakse iz zemlje i inostranstva.

Ulaganje u vršnjačku medijaciju i jačanje socijalnog kapitala nije samo obrazovno pitanje, već i društveni prioritet. Škole koje podstiču dijalog, saradnju i razumevanje među učenicima, doprinose formiranju odgovornih građana spremnih da učestvuju u stvaranju inkluzivnog i stabilnog društva. Vršnjačka medijacija, kao deo tog šireg procesa, ima potencijal da oblikuje ne samo školsko okruženje, već i generacije koje dolaze. Njeno sistemsko uvođenje može doprineti stvaranju bezbednog, podržavajućeg i inkluzivnog školskog okruženja, koje učenike ne priprema samo za uspešno školovanje, već i za kvalitetno funkcionisanje u društvu. U kontekstu škola, visok nivo socijalnog kapitala podstiče pozitivne međuljudske odnose, smanjuje

pojavu nasilja i vršnjačkih konflikata. To rezultuje stvaranjem podržavajuće i inkluzivne školske „klime“, koja se, između ostalog, može postići primenom vršnjačke medijacije u prevazilaženju konflikta. Ona to postiže kroz svoje procese dijaloga i kroz nenasilno rešavanja sukoba. Upravo tako učenici razvijaju međusobno poverenje, empatiju i osećaj zajedništva.

Jedna od ključnih manifestacija socijalnog kapitala ogleda se u načinu na koji ljudi komuniciraju jedni sa drugima. Kvalitet te komunikacije (poverenje, poštovanje, spremnost na aktivno slušanje) pokazuje nam snagu međuljudskih odnosa unutar zajednice. Kada su odnosi školskih vršnjaka izgrađeni na poverenju i saradnji, komunikacija je konstruktivna, što doprinosi mirnom rešavanju konflikata.

Zaključno, da bi određeni procesi, poput efektivnog rešavanja sukoba, zaista zaživeli u školskom okruženju, potrebna je spremnost ljudi da razgovaraju i zajedno traže rešenja. „Socijalni kapital nije jedna jedinstvena kategorija, već različiti entiteti koji imaju dve zajedničke osobine: svi predstavljaju neki aspekt društvenih struktura i olakšavaju određene akcije pojedinaca unutar te strukture“ (Coleman, 1990, p. 302). Vodeći se ovom definicijom, socijalni kapital omogućava određene akcije, posmatrano u kontekstu školskog okruženja, doprinoseći da se sukobi rešavaju konstruktivno i mirno. Bez takvog „temelja“, svi pokušaji implementacije medijacije mogu ostati površni i kratkoročni.

Reference

Arvaj, N., Bužinkić, E., & Đorđević, I. (2010). *Vodič kroz medijaciju za učenike i učenice* [A guide to mediation for students]. Zagreb: Mreža mladih Hrvatske.

Arvaj, N., Kersten, S., & Taslidžić-Herman, D. (2014). *Nenasilje počinje sa mnom – radionice za rad s djecom i mladima* [Nonviolence begins with me – Workshops for work with children and youth]. Beli Manastir: Centar za kulturu Belog Manastira.

Badger, J. R., Halligan, S. L., & White, J. (2023). Associations between school-level disadvantage, bullying involvement and children's mental health. *Children, 10*(12), 1852. https://doi.org/10.3390/children10121852

Barsky, A. E. (2014*). Conflict resolution for the helping professions*. Oxford University Press.

Beaulieu, L. J., & Hartless, G. (2001). The influence of family and community social capital on educational achievement. *Rural Sociology*, 66(1), 43–68. https://doi.org/10.1111/j.1549-0831.2001.tb00054.x

Bell, S. K., Coleman, J. K., Anderson, A., Whelan, J. P., & Wilder, C. (2000). The effectiveness of peer mediation in a low-SES rural elementary school. *School Counselor*, *47*(4), 324–332.

Cantrell Schellenberg, R., Parks-Savage, A., & Rehfuss, M. (2007). *Reducing levels of elementary school violence with peer mediation*. Faculty Publications and Presentations.

Cohen, R. (2012). *Vrstniki razrešujejo konflikte: Vrstniška mediacija v šolah* [Peers resolve conflicts: Peer mediation in schools]. Ljubljana: Zavod RAKMO.

Coleman, J. S. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Cornelius, H., & Faire, S. (1994). *Everyone can win: How to resolve conflict*. Sydney: Simon & Schuster Australia.

Cremin, H. (2007). Peer mediation: Citizenship and social inclusion revisited. *Pastoral Care in Education*, *25*(2), 33–41.

Crosnoe, R., Johnson, M. K., & Elder Jr, G. H. (2004). Intergenerational bonding in school: The behavioral and contextual correlates of student-teacher relationships. *Sociology of Education*, *77*(1), 60–81.

Čudina-Obradović, M., & Težak, D. (1995). *Mirotvorni razred: Priručnik za učitelje o mirotvornom odgoju* [Peaceful classroom: A manual for teachers on peace education]. Zagreb: Znamen.

Ćirić, M., Pavićević, M., & Ćirić, N. (2018). Conflicts in elementary schools through students' perception. *Facta Universitatis, Series: Teaching, Learning and Teacher Education*, *1*(2), 101-112.

Diaz, B., & Liatard-Dulac, B. (1999). *Contre violence et mal-être. La médiation par les élèves* [Against violence and distress: Peer mediation]. Paris: Nathan pédagogie.

European Institute for Conflict Resolution. (n.d.). When is peer mediation appropriate? https://www.europeanresolution.com/en/european-institute-for-conflict-resolution/peer-mediation (posećeno 13. septembra 2025.)

Granovetter, M. S. (1974). *Getting a job: A study of contacts and careers*. Chicago/London: Harvard University Press.

Haghighat, E. (2005). School social capital and pupils' academic performance1. *International Studies in Sociology of Education*, *15*(3), 213–236. https://doi.org/10.1080/09620210500200141

Haile, G., Arockiaraj, B., Zablotsky, B., & Ng, A. E. (2024). *Bullying victimization among teenagers: United States*, July 2021–December 2023. Hyattsville, MD: National Center for Health Statistics Data Brief, (514). DOI: https://dx.doi.org/10.15620/cdc/168510

Ilić, M. (2010). *Porodična pedagogija* [Family pedagogy]. Banja Luka; Mostar: Filozofski fakultet u Banjoj Luci / Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić" u Mostaru.

Macbeth, F., & Fine, N. (1995). *Playing with fire: Creative conflict resolution for young adults*. Gabriola Island, BC, Canada: New Society Publishers.

McCain, J. L., Jones, S. E., Hertz, M. F., Ethier, K. A., & Liddon, N. (2024). Frequent social media use and experiences with bullying victimization, persistent feelings of sadness or hopelessness, and suicide risk among high school students—Youth Risk Behavior Survey, United States, 2023. *Morbidity and Mortality Weekly Report Supplement*, *73*(l–4), 23–30.

Metelko Lisec, T. (2008). *Mediacija v vzgojno-izobraževalnih ustanovah – nova kultura odnosov* [Mediation in educational institutions – A new culture of relations]. Ljubljana: Didakta.

Ministry of Social Development and Family Services. (n.d.). *Mediation matters: Does your school need peer mediation?* https://mscd.gov.tt/mediation-matters-does-your-school-need-peer-mediation/ (posećeno 13. septembra 2025.)

O'Higgins, Z., Gavin, B., & McNicholas, F. (2024). School bullying in children and adolescents with neurodevelopmental and psychiatric conditions: A systematic review and meta-analysis. *The Lancet Child & Adolescent Health*, *8*(2), 122–134. https://doi.org/10.1016/S2352-4642(23)00289-4.

Olweus, D. (1994). *Bullying at school: Basic facts and effects of a school program*. Oxford, UK: Blackwell.

Otto, S. (2024). A basic model for peer mediation programmes in schools. *Servamus Community-based Safety and Security Magazine*, *117*(7), 74–75.

Pauw, L., & van Sonderen, J. (2007). *The peaceable school: A school with a heart*. Maartensdijk: Eduniek.

Petrović, J. (2010). Karakteristike vršnjačkih konflikata u adolescenciji [Characteristics of Peer Conflicts in Adolescence]. *Primenjena psihologija*, *3*(3), 223-237.

Peurača, B., & Teršelič, V. (2004). *Medijacija: Posredovanje u sukobima za uporne* [Mediation: Conflict resolution for the persistent]. Osijek: Centar za mir, nenasilje i ljudska prava.

Prgić, J. (2010). *Šolska in vrstniška mediacija: Vse, kar morate vedeti o mediaciji v šoli* [School and peer mediation: Everything you need to know about mediation in school]. Griže: Svetovalno-izobraževalni center MI.

Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.

Shapiro, D. (2004). *Sukob i komunikacija: Vodič kroz labirint upravljanja sukobom* [Conflict and communication: A guide through the labyrinth of conflict management]. Zagreb: Institut Otvoreno društvo Hrvatska.

Tabin, D. (2019). Peer to peer mediation at school: Search for a program for a primary school in Valais. A systematic review of the literature. *Swiss Journal of Educational Research*, *41*(3), 341–359.

U.S. Department of Commerce. (n.d.). *When is mediation appropriate*? https://www.commerce.gov/cr/reports-and-resources/eeo-mediation-guide/when-mediation-appropriate (posećeno 13. septembra 2025.)

Yüksel, İ., & Dede, Ş. (2009). Does peer mediation really work? *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 1(1), 1341–1345.

Zhao, N., Yang, S., Zhang, Q., Wang, J., Xie, W., Tan, Y., & Zhou, T. (2024). School bullying results in poor psychological conditions: Evidence from a survey of 95,545 subjects. *Frontiers in Psychology*, 15, Article 1279872. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2024.1279872

MEDIATION AS A TOOL FOR RESOLVING PEER CONFLICTS IN SCHOOL

Vladana Petković
Faculty of Philosophy, University of Niš, Serbia

Abstract

In modern schools, conflicts between students appear to be increasingly common, which, if not resolved properly, can turn into violence or abuse. Although this problem is often discussed, practical solutions are still insufficiently applied. This paper analyzes mediation as a tool of resolving conflicts in the school environment with a special focus on peer mediation, from a sociological perspective that indicates the importance of social capital for understanding and preventing peer violence. In schools, where violence among students is increasingly present, mediation represents an alternative and constructive approach based on dialogue, mutual respect and cooperation. Through the analysis of the stages of mediation, the organization of its implementation in schools and the values fostered in that process, the paper shows how students can actively participate in problem solving, developing communication skills, emotional intelligence and responsibility. Special attention in this paper is given to the circumstances in which mediation is not appropriate, which indicates its real scope and limitations. The presentation of a positive example of the application of mediation in Croatia additionally clarifies the possibilities of applying peer mediation as part of a wider violence prevention program. It is concluded that peer mediation not only contributes to the reduction of conflicts and aggression in schools, but also positively affects the personal and social development of students, preparing them for constructive conflict resolution in everyday life.

Key words: Peer mediation, school conflict, prevention of violence, social capital

RECEIVED: 11.07.2025.
REVISION RECEIVED: 15.09.2025.
ACCEPTED:17.09.2025

v.petkovic-21194@filfak.ni.ac.rs

PREVODI

TRANSLATIONS

Годишњак за социологију XXI/35 (2025), 91–106

UDK 316.356.2
Research Article
https://doi.org/10.46630/gsoc.35.2025.05

BRAK I KONSTRUKCIJA STVARNOSTI JEDAN OGLED IZ MIKROSOCIOLOGIJE (SA)ZNANJA[1*]

Piter Berger i Hansfrid Kelner

Još od Dirkema se kao opšte mesto u sociologiji porodice ustalilo mišljenje da brak služi kao zaštita pojedinca od anomije. Koliko god zanimljiv i pragmatično koristan ovaj uvid bio, on predstavlja samo negativnu stranu jedne pojave koja ima mnogo dalekosežniji značaj. Ako govorimo o *anomičnim* stanjima, onda treba temeljno da istražimo i *nomičke* procese, koji svojim odsustvom vode ka prethodno pomenutim stanjima. Ako kao posledicu toga utvrdimo negativnu korelaciju između braka i anomije, onda treba da ispitamo karakter braka kao sredstva koje stvara *nomos*, to jest, braka kao društvenog ugovora koji za pojedinca gradi onu vrstu poretka u kom on može da doživljava svoj život kao smislen. Namera nam je da ovde razmatramo brak u tim koordinatama. I dok to svakako može da se uradi u makrosociološkoj perspektivi – bavljenje brakom kao značajnom društvenom institucijom koja je povezana sa drugim velikim strukturama društva – mi ćemo se usredsrediti na mikrosociološku perspektivu, i bavićemo se prevashodno društvenim procesima koji utiču na pojedince u bilo kom braku, naravno uz razumevanje šireg okvira ovih procesa. U kom smislu ova rasprava može da se opiše kao mikrosociologija (sa)znanja nadamo se da će postati jasnije kako ovaj rad bude odmicao.[2]

Brak je očigledno samo *jedan* društveni odnos u kom se proces izgradnje *nomosa* odigrava. Stoga je neophodno da se najpre pozabavimo karakterom ovog procesa u nešto opštijem smislu. Na taj način, na nas će uticati tri teorijska stanovišta – veberovska perspektiva društva kao mreže značenja, midovska perspektiva identiteta kao društvene pojave, i fenomenološka analiza društvenog strukturisanja stvarnosti, posebno na način na koji su to u svom radu činili Alfred Šic

[1*] Peter Berger and Hansfried Kellner "Marriage and the Construction of Reality: An Exercise in the Microsociology of Knowledge", *Diogenes* 12(46) (1964): 1–24.

[2] Ovaj članak je proistekao iz jednog većeg projekta na kom su autori radili u saradnji sa još troje kolega iz redova sociologa i filozofa. Projekat treba da proizvede sistematičan rad koji će objediniti brojna trenutno zasebna teorijska stanovišta u sociologiji (sa)znanja. (Projekat koji autori pominju je knjiga: Peter L. Berger and Thomas Luckmann, *The Social Construction of Reality*; *Socijalna konstrukcija zbilje: rasprava o sociologiji znanja*, Zagreb: Naprijed, 1992. – *prim. red.*)

i Moris Merlo-Ponti.[3] Međutim, pošto smatramo da terminološko promišljanje i nadugačko razmatranje nužno ne unapređuju teorijsku jasnoću, izbegavaćemo, koliko je to moguće, upotrebu one vrste žargona zbog kog su i sociolozi i fenomenolozi stekli sumnjivu reputaciju.

Proces koji nas ovde interesuje je proces koji konstruiše, održava i menja postojanu stvarnost koju pojedinci mogu smisleno da dožive. U svojim suštinskim oblicima, ovaj proces je određen društvom u kom se dešava. Svako društvo ima svoj poseban način definisanja i sagledavanja stvarnosti – svog sveta, svog kosmosa, svoje sveobuhvatne organizacije simbola. To je već dato kroz jezik koji čini simboličku osnovu društva. Na ovim temeljima i uz njihovu pomoć, podignut je sistem gotovih tipizacija, kroz koje se uređuju nebrojena iskustva stvarnosti.[4] Ove tipizacije i njihov poredak zajedničke su članovima društva, te na taj način one stiču ne samo karakter objektivnosti, već se uzimaju *prosto* zdravo za gotovo kao svet, jedini svet koji normalni ljudi mogu da zamisle.[5] Naizgled objektivan i podrazumevajući karakter društvenih definicija stvarnosti može se najjasnije uočiti u slučaju samog jezika, ali je važno imati na umu da potonji čini, tj. obrazuje, osnovu i instrumentalnost jednog mnogo većeg procesa izgradnje sveta.

Društveno konstruisani svet mora neprestano da bude posredovan za pojedinca koji mora i da ga ostvaruje, kako bi mogao da zaista postane i ostane *njegov* svet. Pojedincu njegovo društvo daje određene presudne kamene-temeljce za svakodnevno iskustvo i ponašanje. I ono što je najvažnije, pojedinac dobija posebne skupove tipizacija i kriterijuma relevantnosti, koje mu društvo unapred definiše i stavlja na raspolaganje za uređenje svakodnevnog života. Ovo uređenje, poredak ili (u skladu s našim početnim razmatranjima) nomički aparat biografski je kumulativan. On počinje da se formira u pojednicu od najranijih faza socijalizacije pa nadalje, a zatim nastavlja da se sam uvećava i menja kroz čitavu biografiju.[6] Iako postoje individualne biografske razlike koje stvaraju razlike u konstituisanju ovog aparata kod određenih pojedinaca, u društvu postoji opšti konsenzus o rasponu razlika koje se smatraju prihvatljivim. Bez takvog konsenzusa, društvo bi zaista bilo nemoguće u

[3] Upor. posebno Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft* (Tübingen, Mohr, 1956; Maks Veber, *Privreda i društvo I i II*, Beograd, Prosveta, 1976); Id., *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre* (Tübingen, Mohr, 1951; deo ovog zbornika je objavljen kao: *Metodologija društvenih nauka*, Zagreb, Globus, 1989); George H. *Mead, Mind, Self and Society* (Chicago, University of Chicago Press, 1934; *Um, osoba i društvo: sa stajališta socijalnog biheviorista*, Zagreb, Naklada Jasenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo, 2003); Alfred Schütz, *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt* (Vienna, Springer, 1960); Id., *Collected Papers, I* (The Hague, Nijhoff, 1962; Alfred Šic, *Problem društvene stvarnosti*, Novi Sad, Mediterran Publishing, 2012); Maurice Merleau-Ponty, *Phenomenologie de la perception* (Paris, Gallimard, 1945; *Fenomenologija percepcije*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1978); Id., *La structure du comportement* (Paris, Presses Universitaires de France, 1953; Moris Merlo Ponti, *Struktura ponašanja*, Beograd, Nolit, 1984).

[4] Upor. Schütz, *Aufbau*, str. 202–220; Id., *Collected Papers, I*, str. 3–27, 283–286. (Šic, *Problem društvene stvarnosti*, str. 47–72, 342–346.)

[5] Upor. Schütz, *Collected Papers, I,* str. 207–228. (Šic, *Problem društvene stvarnosti*, str. 264–287.)

[6] Upor. posebno Jean Piaget, *The Construction of Reality in the Child* (New York, Basic Books, 1954).

smislu „redovnog funkcionisanja" jer bi mu tada nedostajali principi uređenja prema kojima samo iskustvo može da se deli i ponašanje može da bude uzajamno razumljivo. Stoga, ovaj poredak uz pomoć kog pojedinac počinje da shvata i definiše svoj svet, ne bira on, osim možda veoma malih modifikacija. Umesto toga, on ga otkriva kao spoljašnju datost, gotov svet koji je prosto *tu, postoji* za njega da ga iskusi i u njemu živi, iako ga kroz proces življenja u njemu, on neprestano menja. Pa ipak, tom svetu je potrebna potvrda, možda upravo zbog sveprisutne trunke sumnje prema njegovoj društvenoj proizvodnji i relativnosti. Iako ovu potvrdu na sebe mora da preuzme sam pojedinac, ona zahteva stalnu interakciju sa drugima koji takođe nastanjuju ovaj isti društveno konstruisani svet. U širem smislu, *svi* ostali koji zajedno sa njim žive u ovom svetu imaju funkciju validacije, potvrđivanja. Svakog jutra momak koji raznosi novine potvrđuje najopsežnije koordinate mog sveta, a poštar isto tako potvrđuje moj položaj unutar ovih koordinata. Međutim, neke validacije su značajnije od drugih. Svakom pojedincu potrebno je stalno potvrđivanje njegovog sveta, uključujući i ključnu validaciju njegovog identiteta i položaja u ovom svetu – to potvrđivanje dolazi od onih nekoliko osoba koje su mu zaista važne.[7] Baš kao što će lišavanje odnosa sa njemu bitnim osobama pojedinca da gurne u anomiju, tako će mu i njihova kontinuirana prisutnost održavati taj *nomos* koji mu omogućava da se oseća prijatno i sigurno ma gde bio, barem veći deo vremena. Opet u širem smislu, svi postupci osoba koje su pojedincu važne, čak i samo njihovo prisustvo služe održavanju ove funkcije. Međutim, u svakodnevnom životu, osnovni metod koji se koristi je govor. U tom smislu, ispravno je posmatrati odnos pojedinca sa njemu bitnim osobama kao kontinuirani razgovor, razgovor koji traje. Kada se razgovor dogodi, on iznova potvrđuje osnovne definicije stvarnosti u koju se u nekom trenutku stupilo, naravno, ne toliko kroz otvorenu artikulaciju, već upravo prećutnim uzimanjem definicija zdravo za gotovo i razgovaranjem o svim mogućim stvarima po ovom osnovu zdravo-za-gotovo. Kroz isti razgovor pojedinac postaje sposoban da se prilagodi promenljivim i novim društvenim kontekstima u svojoj biografiji. U vrlo bazičnom smislu, može se reći da osoba kroz život prolazi razgovarajući.

Ukoliko priznamo ove stavke, sada možemo da iznesemo jednu opštu sociološku tvrdnju: uverljivost i stabilnost sveta, kao društveno definisanog, zavisi od snage i kontinuiteta značajnih odnosa u kojima razgovor o ovom svetu može da se nesmetano i stalno odvija. Ili drugim rečima: stvarnost sveta se održava kroz razgovor sa osobama koje su nam važne. Ova stvarnost, naravno, uključuje ne samo slike pomoću kojih se posmatraju bližnji, već isto tako uključuje način na koji osoba vidi sebe. Snaga društvenih odnosa koja nam pruža stvarnost zavisi od stepena njihove blizine,[8] to jest, od nivoa do kog se društveni odnosi dešavaju u neposrednim situacijama i kojima pojedinac pripisuje primarni značaj. U bilo kojoj empirijskoj situaciji, prateći ova razmatranja odmah se javljaju očigledna sociološka pitanja, a to su pitanja o obrascima odnosa za izgradnju sveta, društvenim oblicima koje razgovori sa osobama koje su nam bitne poprimaju. Sociološki gledano, moramo da se zapita-

[7] Upor. Mead, *op. cit*., str. 135–226 (*Um, osoba i društvo*, str. 131–215).

[8] Upor. Schütz, *Aufbau*, str. 181–195.

mo kako se ovi odnosi *objektivno* strukturišu i distribuiraju, i takođe ćemo želeti da znamo kako se oni *subjektivno* shvataju i doživljavaju.

Pošto smo izložili ove preliminarne pretpostavke sada možemo da dođemo do naše glavne teze ovde. Naime, tvrdićemo da brak ima privilegovan status među značajnim odnosima validacije za odrasle u našem društvu. Malo drugačijim rečima: brak predstavlja ključno nomičko sredstvo u našem društvu. Dalje, želimo da pokažemo da se suštinska društvena funkcionalnost ove institucije ne može u potpunosti razumeti ako se ne shvati ova činjenica.

Sada možemo da pristupimo idealno-tipskoj analizi braka, to jest, da nastojimo da apstrahujemo njegova osnovna obeležja. Brak je u našem društvu *dramatičan* čin u kom se dvoje neznanaca susreću i zajedno sebe iznova definišu. Drama ovog čina je interno očekivana i društveno legitimisana mnogo pre nego što se odigra u biografiji pojedinca, i pojačana je prožimajućom ideologijom čije se dominantne teme (romantična ljubav, seksualno ispunjenje, samospoznaja i samoostvarenje kroz ljubav i seksualnost, nuklearna porodica kao društveni teren za ove procese) mogu naći raspoređene kroz sve slojeve društva. Aktuelizacija ovih ideološki unapred definisanih očekivanja u životu pojedinca dešava se uz pratnju jednog od retkih tradicionalnih obreda prelaza koji su još uvek značajni skoro svim članovima društva. Treba dodati da i kada koristimo izraz „stranci", „neznanci", pod tim ne mislimo naravno da kandidati za brak potiču iz dijametralno različitih društvenih sredina – zapravo, podaci ukazuju na to da je situacija upravo suprotna. Stranost zapravo leži u činjenici da za razliku od bračnih kandidata u mnogim minulim društvima, oni iz naših društava obično potiču iz različitih neposrednih (face-to-face) konteksta – da se izrazimo prethodno upotrebljenim rečima, oni potiču iz različitih domena razgovora. Oni nemaju zajedničku prošlost, iako njihove prošlosti imaju sličnu strukturu. Drugim rečima, sasvim odvojeno od dominantnih obrazaca etničke, religijske i klasne endogamije, naše društvo je tipično egzogamno u smislu nomičkih odnosa. Da preciziramo, u društvu u kakvom živimo, koje karakteriše pokretljivost, značajan razgovor između dvoje partnera pre braka odigrava se u društvenim krugovima koji se ne preklapaju. Međutim, uz dramatično redefinisanje situacije koja dolazi s brakom, sav razgovor značajan za dvoje novih partnera sada je usredsređen na njihov međusobni odnos – i zapravo, upravo sa ovom namerom oni i započinju svoj odnos i u njega stupaju.

Nije potrebno posebno naglašavati da ovo obeležje braka ima svoje korene u mnogo opsežnijim strukturnim konfiguracijama našeg društva. Najbitnija od njih za potrebe našeg razmatranja, jeste kristalizacija takozvane privatne sfere postojanja, sve odvojenija od neposredne kontrole javnih institucija (posebno onih ekonomskih i političkih), a ipak definisana i iskorišćena kao glavna društvena oblast za samoostvarenje pojedinca.[9] Mi ovde ne možemo da se bavimo istraživanjem istorijskih sila

[9] Upor. Arnold Gehlen, *Die Seele im technischen Zeitalter* (Hamburg, Rowohlt, 1957; „Duša u tehničkom dobu – čovjek i tehnika", u: Arnold Gehlen *et al*, *Filozofija u vremenu: filozofija modernog doba II*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1991, str. 43–78). Id., *Anthropologische Forschung* (Hamburg, Rowohlt, 1961), str. 69–77, 127–140; Helmut Schelsky, *Soziologie der Sexualität* (Hamburg, Rowohlt, 1955), str. 102–133. Takođe, upor. Thomas Luckmann, "On Religion in Modern Society", *Journal for the Scientific Study of Religion*, Proleće 1963, 147–162.

koje su dovele do pojave ovog fenomena, osim što možemo da primetimo da su one blisko povezane s industrijskom revolucijom i njenim institucionalnim posledicama. Javne institucije se sada suprotstavljaju pojedincu kao izuzetno moćni i strani svetovi, nepojmljive u smislu svojih unutrašnjih mehanizama, anonimne po pitanju ljudskih osobina. Ako je to samo i kroz sopstveni rad u nekom kutku ekonomske mašinerije, pojedinac mora da pronađe način kako da živi u ovom svetu koji mu je stran, pomiri se i prihvati moć koju taj svet nad njim ima, zadovolji se s nekoliko konceptualnih opštih pravila koja će ga voditi kroz prostranu i nepreglednu stvarnost koja inače ostaje nepristupačna za njega i njegovo razumevanje, i modifikuje njenu anonimnost bilo kakvim „*ljudskim odnosima*" koje može da dokuči u svojoj interakciji s njom. Potrebno je naglasiti, uprkos nekim kritičarima „masovnog društva", da ovakva situacija ne ostavlja neizostavno pojedinca s osećajem duboke tuge i izgubljenosti. Pre imamo slučaj da je većina u našem društvu prilično zadovoljna stanjem u kom je njihovo učešće u javnosti od veoma malog značaja; dalje, zadovoljni su posmatranjem rada kao ne tako loše nužnosti i politike u najboljem slučaju kao sporta koji se gleda, ali u kom se ne učestvuje. Obično su samo intelektualci, etički i politički predani, zapravo oni koji pretpostavljaju da su takvi ljudi sigurno užasno očajni. Međutim, stvar je u tome da će se pojedinac u ovoj situaciji, bez obzira na to da li je srećan ili ne, okrenuti nekom drugom u potrazi za iskustvima samoostvarenja koja su mu zaista važna. Sfera privatnosti, ovo međuprostorno područje stvoreno (pomislili bismo) više-manje slučajno kao nusproizvod društvene metamorfoze industrijalizma, predstavlja mesto kom će se on uglavnom okrenuti. To je mesto na kom će pojedinac tražiti moć, razumljivost, jasnoću i prilično doslovno, ime – očiglednu moć da oblikuje svet, ma koliko liliputanski, svet koji će odražavati njegovo sopstveno biće: svet koji mu je, iako ga je naizgled on sam oblikovao i stoga je drugačiji od onih drugih svetova koji insistiraju na tome da oni oblikuju njega, kristalno jasan (ili se barem tako njemu čini); svet u kom je on, posledično, *neko* – možda čak unutar njegovog začaranog kruga, neprikosnoveni gospodar i spasitelj. Štaviše, ova očekivanja u znatnoj meri nisu nerealna. Javne institucije nemaju potrebu da kontrolišu avanture pojedinca u privatnoj sferi, sve dok one zaista ostaju unutar njihovih predodređenih granica. Privatna sfera se opravdano shvata kao područje individualnog izbora, pa čak i autonomije. Ova činjenica značajno utiče na oblikovanje identiteta u modernom društvu kojim se ovde ne možemo baviti. Sve što bi ovde trebalo da bude jasno jeste posebno mesto koje privatna sfera zauzima unutar i između drugih društvenih struktura. Sve u svemu, pre svega i po pravilu, samo u privatnoj sferi pojedinac može da uzme delić stvarnosti i preoblikuje ga u svoj svet. Ako smo upoznati sa odlučujućim značajem koju ova sposobnost ima i čak i potrebom čoveka da sebe ospolji u stvarnosti i da za sebe stvori svet u kom može da se oseća prijatno i prihvaćeno, onda teško da će nas iznenaditi velika važnost koju privatna sfera dobija u modernom društvu.[10]

[10] U ovim razmatranjima na nas su uticale određene pretpostavke marksističke antropologije, kao i antropološki radovi Maksa Šelera, Helmuta Plesnera i Arnolda Gelena. Tomasu Lukmanu smo zahvalni na pojašnjenju sociopsihološkog značaja privatne sfere.

Privatna sfera uključuje različite društvene odnose. Međutim, među tim odnosima, porodični odnosi zauzimaju središnje mesto i zapravo služe kao jezgro za većinu drugih odnosa (kao što su odnosi sa prijateljima, komšijama, članovima verskih i drugih dobrovoljnih udruženja kojih smo deo). Pošto je porodica u našem društvu, na šta nas etnolozi neumorno podsećaju, ona bračnog tipa, središnji odnos u ovoj oblasti je bračni odnos. U našem društvu se upravo na osnovama braka za većinu odraslih gradi postojanje u privatnoj sferi. Postaće jasno da ovo uopšte nije univerzalna, a čak ni u kroskulturnom smislu sveobuhvatna funkcija braka. Pre će biti da je brak u našem društvu poprimio veoma svojstven karakter i funkcionalnost. Ukazivano je i na to da je brak u savremenom društvu izgubio neke od svojih starijih funkcija, i umesto njih poprimio neke nove.[11] Ovo je svakako tačno, ali mi bismo radije da stvar izožimo na malo drugačiji način. Brak i porodica su nekada bili čvrsto ugrađeni u matricu odnosa šire zajednice, služeći kao produžeci i partikularizacije društvene kontrole porodice. Malo je bilo granica koje su razdvajale svet određene porodice i šire zajednice, što je nešto što se može primetiti i u fizičkim uslovima u kojima je porodica živela pre industrijske revolucije.[12] Jedan isti društveni život pulsirao je kroz kuću, ulicu i zajednicu. U današnjem smislu, porodica i unutar nje bračni odnos, bili su sastavni deo znatno većeg područja razgovora. Suprotno tome, u našem savremenom društvu, svaka porodica čini svoj odvojeni podsvet, sa svojim sopstvenim kontrolisanjem i svojim zatvorenim razgovorom.

Ova činjenica zahteva mnogo veći trud bračnih partnera. Za razliku od prethodne situacije u kojoj je uspostavljanje novog braka prosto doprinosilo diferencijaciji i složenosti već postojećeg društvenog sveta, bračni partneri sada započinju često težak zadatak koji se sastoji od izgradnje malog sveta za njih same u kom će živeti. Naravno, šire društvo im pruža određena standardna uputstva o tome kako treba da postupe u vezi sa ovim zadatkom, ali to ne menja činjenicu da se od njih očekuje da ulože velike napore za njegovo ostvarenje. Monogamni karakter braka nameće i dramatičnu i nesigurnu prirodu ovog poduhvata. Uspeh ili propast zavise od trenutnih osobenosti i prilično nepredvidivog budućeg razvoja ovih osobenosti samo dve osobe (koje, štaviše, nemaju zajedničku prošlost) – kako je Georg Ziml pokazao, to je najnestabilniji od svih mogućih društvenih odnosa.[13] Ne iznenađuje da odluka da se u ovaj poduhvat upusti ima kritičnu, čak kataklizmičnu konotaciju u popularnoj mašti, što je naglašeno, ali i psihološki umekšano ceremonijalnošću koja obavija ovaj događaj.

Svaki društveni odnos zahteva objektivaciju, to jest, zahteva proces kojim za pojedinca subjektivno doživljena značenja postaju objektivna i, u interakciji sa drugima, postaju zajedničko vlasništvo i stoga izrazito (massively) objektivna.[14] Stepen

[11] Upor. Talcott Parsons and Robert Bales, *Family, Socialization and Interaction Process* (Glencoe, Ill., Free Press, 1955), str. 3–34, 353–396.

[12] Upor. Philippe Aries, *Centuries of Childhood* (New York, Knopf, 1962), str. 339–410 (Filip Arijes, *Vekovi detinjstva*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1989, str. 221–305).

[13] Upor. Kurt Wolff (ed.), *The Sociology of Georg Simmel* (Glencoe, Ill., Free Press, 1950), str. 118–144.

[14] Upor. Schütz, *Aufbau*, str. 29–36, 149–153.

objektivacije zavisiće od broja i intenziteta društvenih odnosa koji su njegovi nosioci. Odnos koji se sastoji od samo dva pojedinca od kojih se očekuje da vlastitim naporima održe tekući društveni svet, numeričku osiromašenost aranžmana moraće da nadoknadi kroz intenzitet. To zauzvrat, naglašava njegovu dramatičnost i nesigurnost. Kasnije se dodavanjem dece, kako to biva, doprinosi gustini objektivacije koja se u okviru nuklearne porodice dešava, što samu porodicu čini manje nesigurnom. Činjenica je da se osnivanjem i održavanjem takvog društvenog sveta, pred njegove glavne učesnike postavljaju izuzetno visoki zahtevi.

Sada možemo da pokušamo da skiciramo idealno-tipski proces koji se odvija dok brak funkcioniše kao sredstvo društvene konstrukcije stvarnosti. Glavni protagonisti ove drame su dve osobe, od kojih obe imaju biografski akumulirane i dostupne zalihe iskustva.[15] Kao članovi visoko pokretljivog društva, ove osobe su već internalizovale stepen spremnosti da se iznova definišu i modifikuju svoje iskustvo, obezbeđujući na taj način značajnu psihološku sposobnost za ulazak u nove veze s drugima.[16] Takođe, kako dolaze iz veoma sličnih sektora šireg društva (u pogledu područja, klase, etničke i verske pripadnosti), ove dve osobe organizovaće svoja iskustva na sličan način. Drugim rečima, ove dve osobe internalizuju isti celokupni svet, uključujući i opšte definicije i očekivanja od samog bračnog odnosa. Njihovo društvo pruža im jednu podrazumevanu sliku braka i socijalizuje ih da iščekuju da zakorače u bračne uloge koje se uzimaju zdravo za gotovo. Svejedno, ove relativno prazne projekcije protagonisti sada moraju da aktuelizuju, prožive, i ispune iskustvenim sadržajem. Za to će biti potrebna jedna dramatična promena u njihovom shvatanju i definisanju stvarnosti i samih sebe.

Kada govorimo o braku, većina postupaka jednog od partnera sada se mora predviđati u sprezi sa postupcima i delovanjem drugog partnera. Definicije stvarnosti jednog partnera moraju da budu u konstantnoj korelaciji sa definicijama onog drugog. Drugi je prisutan u skoro svim horizontima svakodnevnog ponašanja. Štaviše, identitet i jednog i drugog člana para sada poprima novi karakter, pošto stalno moraju da se uparuju jedan s drugim, a to ljudi obično vide kao simbiotsku spojenost identiteta jednog člana para s identitetom onog drugog. U psihološkoj ekonomiji značajnih partnera, bračni drug postaje najvažniji drugi, najbliži i presudan stanovnik zajedničkog sveta. I zaista, svi ostali značajni odnosi moraju da se skoro automatski iznova osmisle i organizuju u skladu sa ovom drastičnom promenom.

Drugim rečima, od početka bračnog odnosa i jedan i drugi partner stiču nove načine na koje smisleno doživljaju svet uopšte, druge ljude i sebe same. Stoga, prema definiciji, brak predstavlja jedan nomički prekid. U smislu biografije i jednog i drugog partnera, događaj kakav je brak inicira jedan novi nomički proces. S druge strane, protagonisti retko kad uopšte shvataju prave razmere ove činjenice. Umesto toga, srećemo se s predstavom da su nečiji svet, nečiji drugi odnosi i pre svega, sama osoba ostali isti kakvi su bili nekad – samo što će se naravno, taj svet, drugi, i sama

[15] Upor. Schütz, *Aufbau*, str. 186–192, 202–210.

[16] Dobro poznat koncept „usmerenosti drugima" ("other-direction") Dejvida Rismana ovde se takođe može primeniti.

osoba sada deliti sa bračnim partnerom. Do sada bi trebalo da bude jasno da je ova ideja jedna velika zabluda. Upravo zbog ove činjenice, brak sada gura pojedinca u nenameran i neartikulisan razvoj, tokom kog se odvija nomička transformacija. Ono što *se* tipično uočava su određeni objektivni i konkretni problemi koji proizlaze iz braka – kao što su tenzije sa tazbinom, ili nekadašnjim prijateljima, ili verske razlike između partnera, kao i trenutne tenzije među njima. One se shvataju kao spoljne, situacione i praktične poteškoće. Ono što se *ne* shvata je subjektivna strana ovih poteškoća, pre svega, transformacija nomosa i identiteta koja se desila i koja nastavlja da se dešava, tako da se svi problemi i odnosi doživljavaju na prilično nov način, to jest, doživljavaju se u okviru nove stvarnosti koja se stalno menja.

Uzmimo jednu jednostavnu i čestu ilustraciju – odnosi partnera, muškarca sa njegovim prijateljima, dakle muškarcima, pre i posle sklapanja braka. Uobičajeno je zapažanje da takvi odnosi, posebno ako su partneri, dakle prijatelji neoženjeni odnosno slobodni, retko prežive brak, ili ako ga i prežive, ti odnosi se drastično izmene nakon braka. Ovo obično nije posledica ni namerne odluke muža, niti namerne sabotaže žene. Ono što se ovde dešava je veoma prosto, spor proces u kom se muževljeva predstava o njegovom prijatelju transformiše, dok on nastavlja da o ovom prijatelju razgovara sa svojom ženom. Čak iako se taj razgovor zapravo i ne dešava, samo prisustvo supruge ga primorava da svog prijatelja posmatra drugačije. To ne znači da on usvaja negativnu sliku koju ima supruga. Bez obzira na to kakvu sliku ona imala ili kakvu sliku on veruje da ona ima, ta slika će se razlikovati od slike koju ima muž. Ova razlika će ući u zajedničku sliku koja sada mora da se izmisli u toku razgovora između bračnih partnera koji traje – i u dogledno vreme mora snažno da deluje na sliku koju je prethodno imao muž. Opet, što je karakteristično, ovaj proces se retko kada jasno shvata. Pre će stari drug polako i postepeno da ode u zaborav, dok nove vrste prijatelja dolaze na njegovo mesto. Ovaj proces, ako se uopšte neko na njega i osvrće u okviru bračnog razgovora, uvek može da se objasni društveno dostupnim formulama kao što su sledeće: „ljudi se menjaju", „prijatelji odlaze", ili „taj i taj sazreva kao osoba". Ovaj proces konverzacijske likvidacije posebno je moćan zato što je jednostran – muž obično razgovara sa svojom ženom o svom prijatelju, ali *ne* i sa prijateljem o svojoj ženi. Na taj način prijatelju je uskraćena mogućnost da se brani i na drugi način definiše, tj. odredi taj odnos. Dominantnost bračnog razgovora nad svim ostalim predstavlja jedno od njegovih najvažnijih obeležja. Može se ublažiti određenom dozom zaštitničke segregacije nekih od izvanbračnih odnosa (na primer, „Utorak veče izlazak sa momcima", ili „Subotnji ručak s majkom"), ali čak i tada postoje moćne emocionalne prepreke prema onoj vrsti razgovora (drugim rečima, razgovoru *o* bračnom odnosu) koji bi poslužio kao kontradefinicija.

Brak stoga postavlja jednu novu stvarnost. Međutim, odnos pojedinca sa ovom novom stvarnošću je dijalektički – on na nju deluje u dosluhu sa bračnim partnerom, ali i ona deluje i na njega i na partnera, sjedinjujući tako njihove stvarnosti. Pošto je, kao što smo ranije naveli, objektivacija koja čini ovu stvarnost nesigurna, grupe s kojima se par povezuje, pozvane su da pomognu u zajedničkom definisanju nove stvarnosti. Par se usmerava na grupe koje im jačaju novu definiciju njih samih i sveta, a izbegava one koji tu definiciju slabe. Ovim se zauzvrat oslobađaju dobro znani

pritisci grupnog udruživanja, koji iznova deluju na bračne partnere kako bi promenili svoje definicije sveta i sebe. Na taj način, nova stvarnost se ne postavlja jednom zauvek, već se iznova definiše ne samo u samoj bračnoj interakciji, već u različitim grupnim odnosima u koje par ulazi, a koji su zasnovani na braku.

Stoga brak u biografiju pojedinca donosi presudnu fazu socijalizacije koja se može uporediti sa fazama detinjstva i adolescencije. Struktura ove faze prilično se razlikuje od struktura ranijih faza. U ranijim fazama se pojedinac uglavnom socijalizuje u već postojeće obrasce. A u ovoj fazi on aktivno sarađuje, umesto da se pasivno prilagođava. Takođe, u prethodnim fazama socijalizacije, prisutan je strah od ulaska u novi svet i promena koje to sa sobom nosi. U braku je strah od takvog procesa veoma mali, umesto toga prisutna je ideja da je svet ostao isti, a da su se samo njegove emocionalne i pragmatične konotacije promenile. Kao što nastojimo da pokažemo, ova ideja je samo privid.

Rekonstrukcija sveta u braku se pre svega dešava tokom razgovora, kako smo prethodno ukazali. Implicitni problem ovog razgovora je kako uskladiti dve zasebne definicije stvarnosti. Po samoj logici odnosa, mora se doći do zajedničke opšte definicije – u suprotnom će razgovor postati nemoguć, *i samim tim*, i odnos će biti doveden u opasnost. E sada, ovaj razgovor može da se shvati kao odstranjivanje naredbodavnog i tipizirajućeg aparata – ili drugim rečima, objektivizujućeg aparata. I jedan i drugi partner stalno doprinose svojim koncepcijama stvarnosti, koje se potom „*razmatraju kroz razgovor*", obično ne jednom, nego više puta, i kroz taj proces postaju objektivizovane konverzacijskim aparatom. Što duže taj razgovor traje, partnerima te objektivacije postaju sve stvarnije. U bračnom razgovoru, ne samo da se svet gradi, on se i održava u jednom stanju popravljanja i stalno se obnavlja. Subjektivna stvarnost ovog sveta za dvoje partnera održava se uz pomoć istog razgovora. Nomička instrumentalnost braka se iznova i iznova konkretizuje, od kreveta do trpezarijskog stola, dok partneri vode stalan razgovor koji se hrani skoro svim onim što oni pojedinačno ili zajedno doživljavaju. I zaista, u nekom trenutku se može desiti situacija da nijedno iskustvo nije u potpunosti stvarno dok se i ukoliko se o istom „ne porazgovara".

Ovaj proces ima jednu važnu posledicu – naime, očvršćavanje ili stabilizovanje zajedničke objektivizovane stvarnosti. Sada bi trebalo da bude lako uočiti kako se ovo dešava. Objektivacije koje bračni partneri stalno izvode i internalizuju postaju sve stvarnije, kako se potvrđuju i iznova potvrđuju kroz bračni razgovor. Svet koji ove objektivacije čine istovremeno dobija na stabilnosti. Na primer, predstave o drugim ljudima, koje su pre i u ranijim fazama bračnog razgovora možda bile prilično dvosmislene i promenljive u mislima dvoje partnera, sada su očvrsnule u jasne i stabilne karakterizacije. Slučajni poznanik, recimo, mogao je supruzi pre braka ponekad da deluje veoma zabavno, a u nekim drugim situacijama jako dosadno. Pod uticajem bračnog razgovora, u kom se o ovoj drugoj osobi često „razgovara", ona će sada čvršće pristupiti jednoj *ili* drugoj od ove dve karakterizacije, ili razumnom kompromisu između njih dve. Međutim, u bilo kojoj od ove tri opcije, ona će sa svojim mužem stvoriti mnogo stabilniju sliku o osobi u pitanju nego što bi to verovatno uradila pre braka, kada možda nije bilo nikakvog konverzacijskog pritiska

da se uopšte stvori određena opcija. Isti proces stabilizacije može se takođe uočiti u pogledu samoodređenja. Na taj način, supruga iz našeg primera neće biti samo pod pritiskom da dodeli stabilne karakterizacije drugima, već i samoj sebi. Ranije nezaintersovana za politiku, sada se izjašnjava kao liberalka. Ranije negde između nejasno artikulisanih verskih pozicija, sada za sebe kaže da je agnostik. Prethodno zbunjena i nesigurna u vezi sa svojim seksualnim osećanjima, sada se u toj oblasti oseća kao bestidna hedonistkinja. I tako dalje, i tako dalje, uz isti proces stabilizovanja stvarnosti i identiteta koji ovde vidimo na delu na mužu. I svet i sopstvo onda preuzimaju čvršći, pouzdaniji karakter za oba partnera. Štaviše, to nije samo stalno iskustvo dvoje partnera koje se stalno deli i provlači kroz konverzacijski aparat. Isto deljenje seže i u prošlost. Dve različite biografije, koje dvoje pojedinaca koji su ih proživeli subjektivno shvataju, odbačene su i iznova protumačene tokom njihovog razgovora. Pre ili kasnije, oni će „sve ispričati" – ili, tačnije, ispričaće sve na takav način da se uklapa u samodefinicije objektivizovane u bračnom odnosu. Par na taj način izgrađuje ne samo trenutnu stvarnost, već rekonstruiše i minulu stvarnost, izmišljajući i proizvodeći tako zajedničko sećanje koje podstiče uspomene iz dve različite prošlosti.[17] Komično ispunjenje ovog procesa možemo videti u onim slučajevima kada se jedan partner jasnije „seća" onoga što se desilo u prošlosti drugog partnera od njega samog – i u skladu s tim ga ispravlja. Slično tome, dešava se i to da partneri dele buduće horizonte, što ne vodi samo do stabilizacije, već neizostavno i do sužavanja budućih projekcija i jednog i drugog partnera. Pre braka, pojedinac se obično poigrava s prilično različitim maštarijama u kojima se projektuje njegovo buduće ja.[18] Pošto je sada u značajnoj meri stabilizovao svoju sliku o sebi, pojedinac u braku moraće da projektuje budućnost u skladu sa svojim identitetom koji je definisan brakom. Ovo sužavanje budućih horizonata počinje očiglednim spoljnim ograničenjima koje brak sa sobom nosi, kao na primer, u pogledu planova u vezi sa karijerom ili profesijom. Međutim, odnosi se takođe i na opštije mogućnosti biografije pojedinca. Da se vratimo prethodnoj ilustraciji, supruga, pošto se pronašla kao liberalka, agnostik i „seksualno zdrava" osoba, samim tim eliminiše mogućnost da postane anarhistkinja, katolkinja ili lezbejka. Barem je do daljeg odlučila ko je – i na isti način, ko će biti. Stabilizovanje koje je došlo s brakom stoga utiče na sveukupnu stvarnost u kojoj partneri postoje. U najnategnutijem smislu reči, pojedinac se u braku „skrašava" – i to *mora* da uradi da bi brak bio održiv, u skladu sa njegovom savremenom institucionalnom definicijom.

Ne možemo dovoljno snažno da naglasimo da je ovaj proces obično neshvaćen, i da je skoro automatski po karakteru. Protagonisti bračne drame ne kreću s namerom da ponovo stvore svoj svet. Oboje nastavljaju da žive u svetu koji uzimaju

[17] Upor. Maurice Halbwachs, *Les cadres sociaux de la memoire* (Paris, Presses Universitaires de France, 1952), posebno str. 146–177 (Moris Albvaks, *Društveni okviri pamćenja*, Novi Sad, Mediterran Publishing, 2013, str. 163–195); Takođe, upor. Peter Berger, *Invitation to Sociology – A Humanistic Perspective* (Garden City, N. Y., Doubleday-Anchor, 1963) str. 54–65.

[18] Upor. Schütz, *Collected Papers, I*, str. 72–73, 79–82 (Šic, *Problem društvene stvarnosti*, str. 121–122, 127–131).

zdravo za gotovo – i zadržavaju svoje podrazumevajuće karaktere čak i kad oni dožive preobražaj. Novi svet koji bračni partneri, poput Prometeja, oživljavaju i stvaraju, percipiraju kao normalan svet u kom su i ranije živeli. Rekonstruisana sadašnjost i iznova protumačena prošlost shvataju se kao kontinuum, koji se proteže u zajednički projektovanu budućnost. Dramatična promena koja se desila ostaje u velikoj meri neshvaćena i neartikulisana. A tamo gde se nameće pažnji pojedinca, vraća se u prošlost i biva objašnjena kao da je oduvek bila tu, mada možda na neki skriven način. Obično se stvarnost koja se „osmišljava" u okviru bračnog razgovora subjektivno shvata kao „otkriće". Na taj način partneri „otkrivaju" sebe i svet, „ono što zaista jesu", „ono u šta zaista veruju", „kako se stvarno osećaju, i kako su se oduvek osećali, u vezi sa ovim ili onim." Ova retrojekcija (projekcija u prošlost) sveta koju oni stalno proizvode služi da unapredi stabilnost ovog sveta, a istovremeno i da ublaži „egzistencijalnu teskobu", koja verovatno, neizbežno prati opažanje da ništa osim samog pojedinca i njegovih ramena ne drži breme sveta u kom on bira da živi. Ako ovako postavimo stvari, psihološki je prihvatljivije biti Kolumbo nego Prometej.

Upotreba termina „stabilizacija" ne bi trebalo da umanji uvid u teškoće i nesigurnost ovog poduhvata izgradnje sveta. Dovoljno često se novi univerzum uruši u samom začetku. Mnogo češće se nastavlja tokom određenog perioda, opasno se klateći levo-desno dok partneri pokušavaju da ga održe, i na kraju najzad napuštaju kao jedan nemoguć poduhvat. Ako bračni razgovor shvatimo kao glavnu dramu, a dvoje partnera kao glavne protagoniste te drame, onda na druge uključene pojednice možemo da gledamo kao na prateći hor za središnju dramsku radnju. Deca, prijatelji, rođaci i slučajni poznanici, svi oni imaju svoju ulogu u jačanju slabe strukture nove stvarnosti. Podrazumeva se da deca čine najvažniji deo ovog pratećeg hora. Samo njihovo postojanje zasnovano je na svetu koji je uspostavljen kroz brak. Sami bračni partneri odgovorni su za njihovu socijalizaciju *u* ovaj svet, koji za njih ima već postojeći i očigledan karakter. Oni se od samog početka uče da izgovaraju upravo one rečenice koje odgovaraju pratećem horu, od prvih dozivanja roditelja rečima „tata" i „mama", do usvajanja roditeljskog naredbodavnog i tipizirajućeg aparata koji sada određuje i njihov svet. Bračni razgovor je sada u procesu prerastanja u porodični skup, uz neizbežnu posledicu da njegove objektivacije brzo dobijaju na gustini, verodostojnosti i trajnosti.

Da rezimiramo: proces koji smo istraživali i istražujemo je, idealno-tipski, onaj u kom je stvarnost kristalizovana, sužena i stabilizovana. Ambivalencije se pretvaraju u izvesnosti. Tipizacije sebe i drugih se ustaljuju. Štaviše, ovaj proces transformacije ostaje, uglavnom i skoro sve vreme neshvaćen od strane onih koji su istovremeno i njegovi tvorci i njegovi objekti.[19]

Analizirali smo donekle proces koji smatramo da nam daje pravo da brak opišemo kao jednu nomičku instrumentalnost. Možda bi sada bio pravi trenutak da se

[19] Pojava koju ovde razmatramo može se zapravo takođe formulisati kroz marksističke kategorije reifikacije i lažne svesti. Najnoviji rad Žan-Pol Sartra, posebno *Critique de la raison dialectique* (*Kritika dijalektičkog uma*, Beograd, Nolit, 1983), nastoji da objedini ove kategorije u fenomenološku analizu ljudskog ponašanja. Takođe, upor. Henri Lefebvre, *Critique de la vie quotidienne* (Paris, l'Arche, 1958–1961; *Kritika svakidašnjeg života*, Zagreb, Naprijed, 1988).

još jednom vratimo makrosocijalnom kontekstu u kom se ovaj proces odigrava – proces koji je, da ponovimo, našem društvu neobičan što se institucije braka tiče, iako je očigledno da izražava mnogo opštije činjenice o čoveku. Sužavanje i stabilizacija identiteta je funkcionalna u društvu koje, kroz svoje osnovne javne institucije mora da insistira na rigidnom kontrolisanju ponašanja pojedinca. Istovremeno, sužena enklava nuklearne porodice služi kao makrosocijalna bezazlena „zona igre", u kojoj pojedinac može bezbedno da vežba svoje sklonosti prema izgradnji sveta, a da pritom ne izazove društvene, ekonomske i političke probleme. Pošto mu je zabranjeno da se proširi na područje koje zauzimaju ove glavne institucije, to mu daje dosta prostora da otkrije sebe u svom braku i svojoj porodici, a s obzirom na teškoće ovog poduhvata, na raspolaganju ima razne pomoćne ustanove koje su spremne da mu pomognu (kao što su savetodavne, psihoterapeutske i verske ustanove i organizacije). Možemo da računamo na to da će bračna avantura upiti veći deo energije koja bi inače bila potrošena nepromišljeno. Ideološke teme familizma, romantične ljubavi, seksualnog izražavanja, zrelosti i društvenog prilagođavanja, sa sveprožimajućom psihologističkom antropologijom koja je u osnovi svih njih, funkcionišu u pravcu legitimizovanja ovog poduhvata. Takođe, sužavanje i stabilizovanje osnovnog domena razgovora pojedinca u okviru nuklearne porodice funkcioniše u društvu koje zahteva visok stepen i geografske i društvene pokretljivosti. Mali izdvojeni svet porodice može se s lakoćom odvojiti od jednog miljea i prebaciti u drugi bez značajnog mešanja u središnje procese koji se u njemu odvijaju. Ne treba naglašavati da ne predlažemo da su ove funkcije namerno planirane, niti da ih je osmislila nekakva mitska vladajuća uprava u društvu. Kao sa većinom društvenih pojava, bilo da su makro- ili mikroskopske, ove funkcije su obično nenameravane i neartikulisane. Štaviše, funkcionalnost bi bila oslabljena da je preopširno shvaćena.

Verujemo da prethodno pomenuta teorijska razmatranja služe kako bi nam pružila nove perspektive u pogledu različitih empirijskih činjenica koje proučavaju sociolozi porodice. Kao što smo već više puta naglasili, naša su razmatranja idealno-tipska po nameri. Razmatrali smo brak u normalnom uzrastu u urbanim, srednjeklasnim, zapadnim društvima. Ovde ne možemo da raspravljamo o posebnim problemima poput braka u starijoj dobi ili sklapanja braka više puta tokom života, brakova u preostalim seoskim supkulturama, ili u etničkim manjinskim grupama ili nižim klasama. Međutim, osećamo se sasvim opravdano u ovom ograničenju obima, upravo empirijskim nalazima koji upućuju ka gledištu da se globalni tip braka pojavljuje u središnjim slojevima modernih industrijskih društava.[20] Ovaj tip koji se obično naziva nuklernom porodicom, analiziran je u smislu okretanja od takozvane porodice orijentacije ka takozvanoj porodici prokreacije (kao najznačajnijoj referen-

[20] Upor. Renate Mayntz, *Die moderne Familie* (Stuttgart, Enke, 1955); Helmut Schelsky, *Wandlungen der deutschen Familie in der Gegenwart* (Stuttgart, Enke, 1955); Maximilien Sorre (ed.), *Sociologie comparé de la famille contemporaine* (Paris, Centre National de la Recherche Scientifique, 1955); Ruth Anshen (ed.), *The Family – Its Function and Destiny* (New York, Harper, 1959); Norman Bell and Ezra Vogel, *A Modern Introduction to the Family* (Glencoe, Ill., Free Press, 1960).

ci za pojedinca).[21] Pored dobro poznatih socioekonomskih razloga za ovu promenu, od kojih je većina ukorenjena u razvoju industrijalizma, želimo da kažemo da se važne makrosocijalne funkcije tiču nomičkih procesa u okviru nuklearne porodice, kako smo je i analizirali. Funkcionalnost nuklearne porodice se mora posmatrati zajedno sa familističkom ideologijom koja je i odražava i jača. Nekoliko posebnih empirijskih tačaka će možda biti dovoljno da se ukaže na primenljivost naše teorijske perspektive. Da bismo to uradili, koristićemo odabrane podatke iz Amerike.

Zabeležen je trend sklapanja braka u ranijem uzrastu.[22] To je ispravno povezano s takvim faktorima kao što su urbana sloboda, seksualna emancipacija i vrednosti ravnopravnosti. Dodali bismo važan podatak da dete koje raste u ograničenom svetu nuklearne porodice biva obeleženo njom u pogledu vlastitih psiholoških potreba i društvenih očekivanja. Kako treba da živi u širem društvu od kog je nuklearna porodica odvojena, adolescent uskoro oseća potrebu za sopstvenim „malim svetom", pošto je socijalizovan na takav način da samo ukoliko ima takav svet u koji može da se povuče, moći će uspešno da se nosi sa anonimnim „velikim svetom" s kojim se sukobljava čim iskorači iz svog roditeljskog doma. Drugim rečima, biti „kod kuće" tj. „osećati se kao kod kuće" u društvu znači, *prema definiciji*, konstrukciju jednog podsveta koji je zasnovan na braku. Sam roditeljski dom olakšava takav rani ulazak u brak upravo zato što su njegove kontrole veoma sužene i prepuštaju adolescenta njegovim vlastitim nomičkim sredstvima u ranom uzrastu. Kao što je veoma detaljno proučavano, grupa adolescenata vršnjaka funkcioniše kao prelazni *nomos* između dva porodična sveta u biografiji pojedinca.[23]

Takođe je zabeleženo izjednačavanje godina bračnih partnera.[24] Ovo se svakako odnosi i na vrednosti ravnopravnosti i istovremeno, na opadanje duplih standarda seksualnog morala. Međutim, isto tako ova činjenica pogoduje zajedničkom poduhvatu izgradnje stvarnosti koji smo analizirali. Jedno od obeležja ovog drugog, kao što smo ukazali, jeste rekonstrukcija dve biografije u smislu kohezivnog i međusobno povezanog zajedničkog sećanja. Ovaj zadatak je značajno lakši ako su partneri približno istih godina. Još jedan empirijski nalaz za koji su naša razmatranja važna

[21] Upor. Talcott Parsons, *Essays in Sociological Theory* (Glencoe, Ill., Free Press, 1949), str. 233–250 (Autori upućuju na Parsonsov tekst iz 1943: "The Kinship System of the Contemporary United States", koji je u prerađenom i dopunjenom izdanju njegovih *Ogleda iz sociološke teorije* na str. 177–196. – *prim. red.*)

[22] Naravno da ne težimo tome da ove i buduće referenece na empirijska istraživanja budu sveobuhvatne. Reference su date kao reprezentativni uzorak mnogo veće zbirke materijala. Upor. Paul Glick, *American Families* (New York, Wiley, 1957), str. 54. Takođe, upor. Id., "The Family Cycle", *American Sociological Review*, April 1947, 164–174. Takođe, upor. Bureau of the Census*, Statistical Abstracts of the United States*, 1956 i 1958; *Current Population Reports*, Series P-20, No. 96 (Nov. 1959).

[23] Upor. David Riesman, *The Lonely Crowd* (New Haven, Yale University Press, 1953), str. 29–40. (Dejvid Risman, *Usamljena gomila: studija o promeni američkog karaktera*, Novi Sad, Mediterran Publishing, 2007, str. 12–30); Frederick Elkin, *The Child and Society* (New York, Random House, 1960), passim.

[24] Upor. reference su date iznad u Belešci 21.

jeste izbor bračnih partnera sličnog socioekonomskog porekla.[25] Osim očiglednog praktičnog pritiska u pravcu ograničenja izbora, potonje isto tako omogućava dovoljno sličnosti u biografski akumuliranim zalihama iskustva u cilju olakšavanja opisanog procesa izgradnje stvarnosti. To bi takođe ponudilo dodatno objašnjenje primećene tendencije ka još većem sužavanju ograničenja bračnog izbora, na primer u pogledu verskog okruženja iz kog partner dolazi.[26]

Danas postoji mnogo podataka o usvajanju i uzajamnom prilagođavanju bračnih uloga.[27] Ništa u našim razmatranjima ne umanjuje analizu ovih podataka koju vrše sociolozi zainteresovani pre svega za procese grupne interakcije. Samo bismo da naglasimo da je nešto osnovnije uključeno u ovo preuzimanje uloga – a to je odnos pojedinca prema stvarnosti kao takvoj. Svaka uloga u bračnoj situaciji sa sobom nosi jedan univerzum diskursa, koji je u najširem smislu omogućen kulturnom definicijom, ali se stalno iznova aktuelizuje u tekućem razgovoru između bračnih partnera. Jednostavno rečeno: brak uključuje ne samo zakoračivanje u nove uloge, već, pored toga i iskorak u novi svet. *Uzajamnost* prilagođavanja može opet biti povezana sa usponom bračnog egalitarizma, koji zahteva uporedive napore od oba partnera.

Najneposrednije povezani s našim razmatranjima jesu podaci koji se odnose na veću stabilnost venčanih u odnosu na nevenčane pojedince.[28] Iako se često predstavljaju obmanjujućim psihološkim pojmovima (kao što su veća emotivna stabilnost, veća zrelost i slično), ovi podaci su dovoljno potvrđeni da ih koriste ne samo bračni savetnici, već i osiguravajuća društva prilikom procene rizika. Rekli bismo da naša teorijska perspektiva smešta ove podatke u mnogo jasniji sociološki referentni okvir, koji je takođe oslobođen posebne vrednosne pristrasnosti kojima su psihološki pojmovi ispunjeni. Naravno, sasvim je tačno da su ljudi koji su u braku emocionalno stabilniji (tj. funkcionišu u okviru kontrolisanijeg obima emocionalnog izražavanja), da su zreliji u svojim pogledima (tj. naseljavaju stabilniji i sužen svet koji je usklađen sa očekivanjima društva), i sigurniji u sebe (tj. pošto su objektivizirali stabilnije i fiksiranije samoodređenje).

Stoga su skloniji da budu psihički uravnoteženi (tj. pošto su zapečatili veći deo svoje „teskobe", i smanjili ambivalenciju, kao i otvorenost prema novim mogućnostima za samoodređenje) i društveno predvidivi (tj. održavaju svoje ponašanje u skladu sa društveno utvrđenim pravilima bezbednosti). Sve ove pojave idu uz sveu-

[25] Upor. W. Lloyd Warner and Paul Lunt, *The Social Life of a Modern Community* (New Haven, Yale University Press, 1941), str. 436–440; August Hollingshead, "Cultural Factors in the Selection of Marriage Mates", *American Sociological Review*, October 1950, 619–627. Takođe, cf. Ernest Burgess i Paul Wallin, "Homogamy in Social Characteristics", *American Journal of Sociology*, September 1943, 109–124.

[26] Upor. Gerhard Lenski, *The Religious Factor* (Garden City, N. Y., Doubleday, 1961), str. 48–50.

[27] Upor. Leonard Cottrell, "Roles in Marital Adjustment", *Publications of the American Sociological Society*, 1933, 27: 107–115; Willard Waller and Reuben Hill, *The Family – A Dynamic Interpretation* (New York, Dryden, 1951), str. 253–271; Morris Zelditch, "Role Differentiation in the Nuclear Family", in Parsons and Bales, *op. cit*., str. 307–352. Za opštu raspravu o ulozi interakcije u malim grupama, upor. posebno George Homans, *The Human Group* (New York, Harcourt Brace, 1950).

[28] Upor. Waller and Hill, *op. cit.*, str. 253–271, za odlično sumiranje takvih podataka.

kupnu činjenicu o „skrašavanju" – kognitivno, emocionalno, i u smislu samoodređenja. Pričati o ovim pojavama kao pokazateljima „mentalnog zdravlja", a kamoli kao o „prilagođavanju na stvarnost", znači previđati presudnu činjenicu da je stvarnost društveno konstruisana i da su psihološki uslovi različitih tipova zasnovani na društvenoj matrici.

Možemo da kažemo veoma prostim jezikom da pojedinac u braku počinje da živi u jednom stabilnijem svetu, a to je činjenica iz koje određene psihološke posledice mogu lako da se izvuku. Dodeliti nekakav viši ontološki status ovim psihološkim posledicama je samim tim simptom zablude ili neshvatanja društvenog procesa koji ih proizvodi. Štaviše, prinuda da se stabilizovani bračni svet legitimizuje, bilo u psihologističkom ili tradicionalno verskom smislu, predstavlja još jedan izraz nesigurnosti i neizvesnosti njegove konstrukcije.[29] Ovo nije mesto na kome bismo dalje tragali za ideološkim procesima uključenim u čitavu stvar. Dovoljno je reći da savremena psihologija funkcioniše održavajući ovaj nesigurni svet tako što mu pripisuje status „normalnosti", kroz legitimizujuću operaciju koja se sve više povezuje sa starijim verskim dodeljivanjem statusa „sakralnosti". Obe legitimizujuće radnje uspostavljaju svoje sopstvene obrede prelaza, potvrđujući mitove i rituale i individualizovane usluge popravke u kriznim situacijama. To da li pojedinac legitimizuje svoju bračno konstruisanu stvarnost u smislu „mentalnog zdravlja" ili „svetosti braka" danas je uglavnom ostavljeno slobodnom izboru korisnika, ali nam ukazuje na kristalizaciju jednog novog univerzuma diskursa u kome je sve više moguće istovremeno raditi i jedno i drugo.

Na kraju, ovde želimo da ukažemo na empirijske podatke o razvodu.[30] Učestalost i zaista sve veća pretežnost razvoda može na prvi pogled da izgleda kao kontraargument za naša teorijska razmatranja. Usuđujemo se da kažemo da je situacija upravo suprotna, kao što podaci i pokazuju. Obično se ljudi u našem društvu ne razvode zato što im brak postane nebitan, već zato što im postane toliko važan da nemaju tolerancije za išta manje od potpuno uspešnog bračnog ugovora koji su sklopili s konkretnim pojedincem. Ovo postaje u potpunosti jasno kada osoba shvati ključnu potrebu za onom vrstom sveta koju samo brak u našem društvu može da proizvede, a to je svet bez kog pojedincu preti anomija u punom smislu reči. Takođe, učestalost razvoda prosto odražava poteškoće i zahtevan karakter čitavog poduhvata. Empirijska činjenica prema kojoj velika većina razvedenih osoba planira da ponovo stupi u brak i dobar deo njih to zaista i uradi, barem u Americi, u potpunosti je u skladu s ovom tvrdnjom.[31]

Svrha ovog članka nije polemičke prirode, niti želimo da zagovaramo nekakve posebne vrednosti u vezi sa brakom. Trudili smo se da razotkrijemo familističku

[29] Upor. Dennison Nash and Peter Berger, "The Family, the Child and the Religious Revival in Suburbia", *Journal for the Scientific Study of Religion*, jesen 1962, 85–93.

[30] Upor. Bureau of the Census, *op. cit.*

[31] Upor. Talcott Parsons, "Age and Sex in the Social Structure of the United States", *American Sociological Review*, Decembar 1942, 604–616; Paul Glick, "First Marriages and Remarriages", *American Sociological Review*, Decembar 1949, 726–734; William Goode, *After Divorce* (Glencoe, Ill., Free Press, 1956), str. 269–285.

ideologiju samo u onoj meri u kojoj ona služi da zamagli sociološko razumevanje ovog fenomena. Naš je cilj pre dvojak. Najpre smo želeli da pokažemo da je moguće razviti sociološku teoriju braka koja se zasniva na jasnim sociološkim pretpostavkama, bez operisanja psihološkim ili psihijatrijskim kategorijama koje imaju sumnjivu vrednost unutar sociološkog referentnog okvira. Verujemo da takva sociološka teorija braka generalno može biti od koristi potpunoj svesti o životu u savremenom društvu, a ne samo sociolozima. Drugo, koristili smo problem braka kao vežbu u sociologiji (sa)znanja, disciplini za koju smatramo da najviše obećava. Do sada je ova disciplina gotovo isključivo bila zainteresovana za makrosociološka pitanja, poput onih koja se bave odnosom između intelektualne istorije i društvenih procesa. Verujemo da je mikrosociološki fokus podjednako važan za ovu disciplinu. Sociologija (sa)znanja ne sme da se bavi samo većim univerzumima značenja koje nam istorija nudi za istraživanje, već i mnogim malim radionicama u kojima živi ljudi neumorno rade na izgradnji i održavanju ovih svetova. Na taj način, sociolog može da pruži značajan doprinos osvetljavanju svakodnevnog sveta u kom svi mi živimo i koji i mi oblikujemo tokom naših biografija.

Sa engleskog jezika prevela: Milica Jeremić
Stručna redakcija: Miloš Jovanović

PRIKAZI

REVIEWS

Годишњак за социологију XXI/35 (2025), 109–111

UDK 323.25; 321.6(049.32)
Review

НЕПОСЛУШНОСТ КАО ВРЛИНА И МОРАЛНО ПРАВО: КРИТИЧКИ ОСВРТ У СОЦИОЛОШКО- ФИЛОЗОФСКОЈ ПЕРСПЕКТИВИ[1]

Немања Радовановић[2]*
Катедра за социологију, Филозофски факултет Универзитета у Приштини

Питање дијалектике послушности и непослушности представља једно од есенцијалних питања модерне и постмодерне културе. Монографија *Непослушност као врлина и морално право у ауторитарним и демократским друштвима* аутора Зорана Д. Недељковића и Андреја А. Семенова представља интердисциплинарни покушај да се одговори на питање односа између непослушности и послушности са духовног, социолошког и филозофског аспекта. Већ из садржаја ове монографије наслућује се широка теоријска платформа са које се посматра појам непослушности. Увођењем класика социолошке, филозофске и књижевне мисли (Русо, Фром, Бурдије, Берђајев, Достојевски, Хаксли) аутори показују да је непослушност непролазна тема у књижевности, социологији, теологији, филозофији. Полазећи од својеврсне социолошко-филозофске анализе, из теоријског дворишта поменутих великана, аутори настоје доћи до савремених демократских теорија и пракси грађанске непослушности. У времену које одликује жестока морална криза која се као у огледалу прелама у сваку сферу друштвеног живота, ова монографија у прву руку због своје ширине представља значајан прилог расправи о слободи појединца и његовим моралним обавезама у друштву.

Монографија је подељена на два дела. У првом делу Недељковић прилази непослушности као духовном и егзистенцијалном проблему. Полазећи од дијалектике напетости између послушности и непослушности у духовном и световном животу, кроз анализу Фрома, Берђајева, Сорокина до живописних студија случаја попут Соложњецина и Торовог живота. Један од главних ауторових увида се тиче симулације непослушности у постмодерном добу. Појединци лишени аутентичности могу само глумити непослушност, изводити својеврсни културни позерај, без истинске моралне снаге у основи, чиме је њихова непослушност далеко од врлине. Појединац често „питање слободе, себи скоро и да не поставља,

[1] Зоран Д. Недељковић, Андреј А. Семенов (2025). *Непослушност као врлина и морално право у ауторитарним и демократским друштвима*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.

[2]*Аутор за кореспонденцију: nemanja.radovanovic@pr.ac.rs
Рад цитирати као: Радовановић, Н. (2025). Непослушност као врлина и морално право: критички осврт у социолошко- филозофској перспективи. *Godišnjak za sociologiju* 21(35), 109–111.

јер је постао охлађени лив у матрици масовне културе. Не осећа потребу да преиспитује своје схватање слободе као способности да самостално поступа, стога његово суђење о сопственом идентитету не би ишло у смеру од Ја ка Ми него обрнуто, од Ми ка Ја. Преко других би сазнао шта жели и хоће, у систему вредности који би био само подсистем тога Ми што му се намеће као скуп његовог умноженог Ја. И у таквом менталном стању није му јасно шта значи бити непослушан, кад он није свестан ни своје послушности. Јер да би био непослушан, он мора да разуме и одмери границе послушности“ (Недељковић, Семенов, 2025, стр. 19). У другом делу монографије, Семенов тежи систематској прецизности градећи приказ концепта грађанске непослушности у светлу Берлинове разлике између позитивне и негативне слободе, као и у односу на питања политичких обавеза и правне легитимности. Он показује да грађанска непослушност није анархијски чин рушења поретка, већ (под одређеним условима – ненасилана, савесна, супротстављена неправди) морално заснован вид отпора који не излази из оквира демократске културе. Међутим, како се ради о врло сложеном феномену, аутор истиче: „случајеви као што су Едвард Сноуден и Гаврило Принцип показују да постоје акти који, иако не испуњавају формалне услове, могу бити морално оправдани. Они нас подсећају да грађанска непослушност није ригидна матрица, већ динамичан појам који мора бити отворен за контекстуалну евалуацију“ (Недељковић, Семенов, 2025, стр. 219). Један од значајних увида се тиче дијалектике напетости између правног и моралног аспекта грађанске непослушности. „Управо та двослојна природа, у којој појединац може бити „крив“ у очима закона, а истовремено „у праву“ у контексту моралног резоновања, отвара простор да се грађанска непослушност схвати као чин консолидације институција, док њено санкционисање истовремено служи као превенција против анархије. Другим речима, уколико држава доследно кажњава све акте непослушности без разликовања мотива и контекста, она ризикује да изгуби свој морални ауторитет“ (Недељковић, Семенов, 2025, стр. 199).

У излагању нормативног аргумента, аутори ове монографије постижу висок степен аналитичке ефикасности. Уз морално оправдање непослушност може бити грађанска врлина неопходна за успостављање/очување демократије. Убедљиво се показује како слепа послушност производи ауторитарно пропадање, док непослушност заснована на одређеним принципима обнавља јавно расуђивање. Непослушност није једноставно порицање ауторитета, већ може бити и врлина, па чак и морално право. Разликовање између истинске и симулиране непослушности чини ово дело актуелним у контексту савремених друштвених покрета где се често поставља питање аутентичности и моралне снаге. Потенцијални читалац – заинтересовани грађанин, у овим редовима неће пронаћи смернице за непосредну праксу, међутим дело обилује аргументацијом која му нуди одређено интелектуално оправдање чињенице да под одређеним условима, грађанска храброст и непослушност нису само дозвољене већ и неопходне за развој грађанског друштва и демократије.

Иако веома провокативан, први део монорафије обилује сложеним реченицама, симболиком и метафоричношћу што захтева пажљивог читаоца. Го-

тово песничке слике друштвених околности које Недељковић даје носе у себи опасност да непажљивом читаоцу замагле јасност аргументације. Са друге стране, управо те слике могу бити најплодотворније за оне који се раније нису сусретали са социолошко-филозофским текстовима. Уопште узевши, ова монографија захтева пажљивог и концентрисаног читаоца. Висока информативност, као и сложена логичка структура указују на густ стил писања чиме је она примарно намењена информисаном академском читаоцу. Док се Недељковић највише ослања на метафору и историјску илустрацију, Семенов тежи систематској прецизности чиме публици остаје да из ове тензије извуче квалитет више или пак да жали за чвршћом интеграцијом текста.

Грађанска непослушност у друштвима са кризом демократије има посебан значај јер представља један од ретких начина да грађани изразе отпор неправди и укажу на слабости институција. Она делује као корективни механизам – подсећајући да легитимитет власти не почива само на формалној процедури, већ и на моралној одговорности према правди и достојанству грађана. У таквом контексту, непослушност није рушење поретка, већ покушај његовог оживљавања и враћања демократском духу. Аутори убедљиво показују да непослушност није нужно друштвена опасност, већ може бити и акт одбране достојанства личности и критичког духа у друштву које све више захтева конформизам. Следствено томе ово дело ће бити од користи не само социолозима, филозофима, политиколозима већ и широј публици која настоји да разуме односе између правде, демократије и моралног отпора. Наизглед неспојиви аутори по пољу свог досадашњег академског истраживања, Недељковић који се највише бавио социологијом културе и Семенов политичком филозофијом, сваки из свог угла успешно стварају дело у коме пружају својеврсну вертикалу из света у коме човек као биће поставља себи питања о границама слободе, до света грађанина у коме је он условљен друштвеним структурама.

RECEIVED: 26.09.2025.
ACCEPTED: 28.09.2025.

nemanja.radovanovic@pr.ac.rs

Годишњак за социологију XXI/35 (2025), 113–118

UDK 316.334.55-053.6(082)(049.32)
Review

МЛАДИ НА СЕЛУ – ИЗАЗОВИ И ПЕРСПЕКТИВЕ[1]

Милена Јовановић[2]*
Ниш

Зборник *Млади на селу: демографска, друштвено-економска, политичка и културна перспектива* садржи прилоге са научног скупа одржаног 21. јуна 2024. године у организацији Департмана за социологију и Центра за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу. Посвећен је сећању на Сузану Марковић Крстић (1969–2023), професорку овог факултета, која је свој научно-истраживачки рад усмерила ка разумевању демографских и социолошких феномена села и младих. У зборнику се истиче важност истраживања најзначајнијих проблема руралних подручја и друштва у целини, попут депопулације села, одсељавања младих и недостатка образовних и радних прилика за њих на селу.

Аутори саопштења указују на савремене промене у економији, технологији и култури које пружају нове могућности, али и нове изазове за рурална подручја.

Радови у зборнику су распоређени у две целине: први део чине саопштења са скупа о демографским, друштвено-економским, политичким и културним проблемима српског села и младих (15 радова), док је други део посвећен научно-истраживачком раду Сузане Марковић Крстић (четири приказа књига, библиографија, биографија и галерија фотографија).

---

[1] Лела Милошевић Радуловић, Гордана Стојић (ур.) (2024) *Млади на селу: демографска, друштвено-економска, политичка и културна перспектива*. Ниш: Филозофски факултет, 1–275. https://doi.org/10.46630/mns.2024
Приказ је урађен у оквиру програма студентске праксе „Таленти у јавном сектору“ Националне службе за запошљавање под менторством доц. др Гордане Стојић.

[2]*Аутор за кореспонденцију: m.jovanovic-21357@filfak.ni.ac.rs
Ауторка је студенткиња мастер студија социологије на Филозофском факултету у Нишу.
Рад цитирати као: Јовановић, М. (2025). Млади на селу – изазови и перспективе. *Godišnjak za sociologiju* 21(35), 113–118.

Рад Љубише Митровића анализира демографске промене и регионалне неједнакости у Србији, с акцентом на југоисток земље. Полазећи од статистичких података аутор указује на утицај миграција, депопулације и сенилизације на социјално-економску структуру овог региона. Студија случаја општине Бела Паланка показује да одлазак младих и образованих, уз неповољан географски положај, доводи до демографске деградације и успорава развој неразвијених општина југоисточне Србије.

Драгољуб Ђорђевић у раду разматра појмове омладине, младих на селу и младих сељака, истичући да је омладина социолошка, а не само биолошка категорија. Посебно истиче хетерогеност младих на селу и њихове различите животне изборе и вредности. Аутор формулише типологију омладине у коју укључује категорију младих у расејању, узимајући у обзир утицај миграција. Његов рад представља значајан допринос проучавању положаја младих у селу, пружајући оквир за даље истраживање генерацијских промена и социјалних политика у руралним заједницама. Уочивши бројне изазове, Ђорђевић ипак остаје оптимистичан по питању будућности села.

Употреба фокусгрупног интервјуа у партиципативним истраживањима заснованим на заједници предмет је рада Јасмине Петровић. Ауторка показује како ова метода омогућава дубље разумевање потреба и изазова руралних заједница и пружа истовремено вредне увиде за креирање и унапређење програма подршке. Наглашава се практична примена фокусгрупног интервјуа у процесу развоја и евалуације политика усмерених на одрживи развој села, чиме рад постаје драгоцен ресурс за истраживаче у овој области.

У раду „Промјене у демографској структури црногорског села“ Раде Шаровић и Горан Ћеранић анализирају демографске промене у руралним подручјима Црне Горе од прве половине 20. века до данас и указују на утицај економских криза, миграција и урбанизације на смањење броја и старење сеоског становништва. Посебно истичу разлике између брдских и приморских региона, као и пресудан утицај индустријализације и транзиције. Иако су нека села очувала стабилност захваљујући близини урбаних центара или туризму, неопходно је улагање у инфраструктуру, образовање и локалну привреду ради задржавања младих у руралним подручјима.

Сретен Јелић и Марија Поповић анализирају смањење броја младих у руралним подручјима Србије. Аутори истичу низак наталитет, миграције, старење становништва и економску несигурност као кључне факторе демографске кризе. Посебно се разматра регионална и полна структура младих, с нагласком на југоисточну Србију, где су ови проблеми најизраженији. У закључку се указује на неопходност осмишљавања и примене мера за побољшање положаја младих у селима како би се зауставила депопулација и подстакао развој руралних подручја.

Љубинко Милосављевић истражује узроке и последице нестајања сеоског начина живота, истичући утицај мегалополиса који „усисава“ становништво из села и доводи до демографског пада и угрожавања традиционалне културе. Данашњи урбани живот, усмерен ка индивидуализму и материјализму, суштински

се разликује од старог сеоског модела који је наглашавао породицу, заједницу и морал. Упркос песимистичном наслову („Мегалополис је победио: нема села ни младих на селу"), рад се завршава указивањем на примере избора живота у селу од стране неких популарних личности из културе у нашем друштву; живот на селу могао би постати пожељан „када бисмо константно и веома упорно неговали разумне жеље" (78).

Предмет рада Анђеле Божић и Михаила Петровића је компаративна анализа демографских тенденција у два типа села у општини Зајечар. Подаци са последња три пописа становништва показују драматичан демографски пад у удаљеним селима што прети да се нека насеља сведу на пуке топониме. Аутори наглашавају потребу за инфраструктурним и економским улагањима како би се спречила даља депопулација и омогућио развој руралних крајева.

Весна Трифуновић анализира економску деградацију села у Србији, указујући на последице индустријализације, урбанизације и неолиберале пољопривредне политике. Село је угрожено депопулацијом, сиромашењем и нестанком малих газдинстава. Док ЕУ подржава одрживи рурални развој, Србија фаворизује велика газдинства и ниске цене хране. Ауторка закључује да је неопходна промена политике у правцу подршке малим пољопривредницима и обнове руралних заједница у складу с европским стандардима. Савремено село се налази на раскршћу и будућност сељаштва зависи од тога да ли ће успети да се адаптира на нове услове и да ли ће се створити одрживи модели који ће обезбедити боље услове живота за његове становнике. На један од њих указује у свом раду Марица Шљукић која се бави могућностима које прехрамбена производња малог обима пружа за привлачење и задржавање младих људи на селу. Развој малих пољопривредних предузећа и производња органских и локалних производа пружају нове пословне могућности и побољшавају економски статус становника. На основу емпиријског истраживања и примера добрих пракси, ауторка закључује да овај вид производње има потенцијал дугорочног везивања младих људи за село, али да истовремено делују и бројни фактори који могу да их демотивишу у том настојању, због чега је неопходна подршка локалних политика и улагања у инфраструктуру.

Три текста у зборнику посвећена су политичким аспектима положаја младих. У раду „Политичка култура младих Србије" Вјекослав Бутиган анализира ставове младих у Србији према политици и истражује различите факторе који утичу на формирање њихове политичке културе, као што су медији, друштвене мреже и образовање. Млади често показују дистанцу према политици због дуготрајне нестабилности и корупције која је смањила њихово поверење у систем. Аутор наглашава потребу за већим ангажовањем младих, едукацијом и системским мотивисањем за развијање партиципативне политичке културе младих. Бранислав Стевановић критички преиспитује тезу о омладини као покретачкој снази друштвених промена указујући на јаз између идеала младих и стварних политичких и социјалних прилика. Млади имају жељу за променама, али их окружење често обесхрабрује, што доводи до неповерења у институције и политичке изолације. Поређењем студентских протеста из 1968. са савреме-

ним омладинским активизмом, аутор истиче мањи друштвени ангажман младих и већу усредсређеност на каријеру у условима незапослености и социјалне несигурности; употреба нових технологија утиче на то да се често опредељују само за онлајн активизам. Закључује да је потребно пронаћи нове начине за подстицање друштвене одговорности и активизма младих прилагођене новим друштвеним условима и сензибилитету омладине. Однос релевантних политичких фактора према младима предмет је рада „Млади на селу као објекат политике" Срђана Шљукића који анализира третман младих у руралним подручјима у стратешким документима Србије, Црне Горе и Републике Српске. Иако се у тим документима препознају проблеми младих у руралним срединама и потреба за подршком, често постоји јаз између планираних мера и њихове примене. Млади са села остају маргинализовани јер се у пракси више пажње поклања њиховим вршњацима у урбаним срединама. Националне стратегије не узимају у обзир у довољној мери специфичности руралних подручја, а последица тога је примена мера које нису довољне за развој села и задржавање младих.

Лела Милошевић Радуловић у свом раду разматра допринос Сузане Марковић Крстић истраживању друштвених неједнакости у образовању, посебно школовању сеоске омладине. Након приказа теоријских приступа друштвеним неједнакостима у образовању, ауторка указује на то да постоје бројни узроци и облици ових неједнакости са далекосежним последицама. Истиче да резултати истраживања Сузане Марковић Крстић указују на то да сеоска омладина има исте потребе као и градска, али да се суочава са већим препрекама – економским, културним и институционалним. Такође указују на наглашене регионалне неравномерности, нарочито на неповољну ситуацију у источној Србији, што доводи до одласка младих из руралних крајева. Закључује се да су кључни фактори који утичу на њихове образовне могућности социоекономски и културно-образовни статус породице и регионална припадност и да су због тога потребна ефикаснија решења која ће обезбедити равноправан приступ образовању и смањити друштвене баријере.

У раду „Брак/партнерство и родитељство: Вредности и пракса младих у југоисточној Србији", Драгана Пешић Јенаћковић истражује утицај друштвених и економских услова на ставове младих према породичном животу. Иако цене породичне вредности, често немају адекватну подршку за њихову реализацију. Због тога је потребно да се политичким и друштвеним мерама омогуће стабилнији услови за планирање породице.

Млади у Србији све више препознају климатске промене као глобални изазов, али је њихова активна укљученост у решавање овог проблема ограничена. Предмет рада Иване Илић Крстић су ставови младих о климатским променама и њихово проеколошко понашање. Резултати емпиријског истраживања обављеног на узорку студената показују да већина разуме озбиљност проблема, да су упознати са узрочницима и последицама климатских промена, као и са еколошким политикама, али да су у мањој мери свесни да својим понашањем могу утицати на климатске промене. Иако подржавају зелене иницija-

тиве, мали број активно учествује у њима, па је неопходно подизање еколошке свести и подршка младима за појачану улогу у борби против климатских промена.

Други део зборника је посвећен научно-истраживачком раду Сузане Марковић Крстић који обухвата неколико области – демографију, социологију образовања, социологију омладине и социологију села.

Јована Стојановић, Ненад Станојевић, Данијела Здравковић и Марија Голубовић приказали су четири књиге које је објавила Сузана Марковић Крстић. У монографији *Демографске структуре неких балканских земаља* (2008, коаутор Петар Голубовић), анализиране су, на основу статистичких података и емпиријских истраживања, демографске карактеристике и популациона кретања становништва балканских земаља са посебним освртом на Србију. У другој приказаној књизи, *Хуманистичка димензија образовања младих у контексту савремених друштвених промена* (2016, коаутор Лела Милошевић Радуловић) приказана је компаративна анализа односа образовања и друштва у Србији, Македонији и Бугарској. На основу анализе друштвених неједнакости, вредности младих и проблема насиља у школама, ауторке указују на потребу реформе образовања и подстицања културе мира. Монографија *Црнотравско пограничје у социодемографском контексту (2016)* посвећена је Црној Трави, једној од депопулацијом највише погођених општина у Србији. У првом делу анализиране су социодемографске карактеристике црнотравских села, док је други део, заснован на квалитативном теренском истраживању, усредсређен на социолошке аспекте живота у овој општини, пружајући увид у механизме социјалне адаптације (руралног) становништва у условима депопулације и економске маргинализације. У уџбенику *Становништво у социолошком контексту* (2021) Сузана Марковић Крстић испитује могућности интеграције социологије и демографије, наглашавајући значај интердисциплинарног приступа за боље разумевање демографских промена и њиховог утицаја на друштвене и политичке структуре, што је важно за креирање ефикасних јавних политика.

Биографија, библиографија радова (104 библиографске јединице) и галерија фотографија приложене на крају зборника документују плодну академску каријеру Сузане Марковић Крстић.

Зборник радова *Млади на селу: демографска, друштвено-економска, политичка и културна перспектива* представља значајан допринос проучавању положаја младих у руралним срединама Србије. Садржи мултидисциплинарне анализе које обухватају демографске трендове, економске изазове, политичке аспекте и културне промене, пружајући јасну слику стања на селу, потенцијала младих као носилаца развоја и ограничења са којима се суочавају. Читаоци ће добити увиде у факторе који утичу на живот младих, као и препоруке за креирање политика и мера које могу подржати одрживи развој руралних заједница.

За истраживаче који се баве проблемима села и младих зборник је драгоцени извор података о истраживањима Сузане Марковић Крстић. Социолошко-демографске анализе структура становништва и популационих трендова, емпиријска истраживања друштвених неједнакости у образовању у Србији и

вредности младих и теренска истраживања сеоског живота представљају пример преданог систематичног социолошког истраживања друштвено важних, а често маргинализованих проблема.

RECEIVED: 28.07.2025.
ACCEPTED: 30.07.2025.

m.jovanovic-21357@filfak.ni.ac.rs

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

The following INSTRUCTION FOR AUTHORS, together with AUTHOR STATEMENT, DECLARATION OF AUTHORSHIP and COPYRIGHT NOTICE FORM can be downloaded from the Journal's site:
https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-sociologiju

The *Sociological Annual (Godišnjak za sociologiju)* journal publishes original research, review papers and work done by experts from all areas of psychology, papers which have previously not been published, nor submitted for publication to any other journals.

The review process and publication. The submitted manuscripts will be reviewed by two independent and anonymous reviewers. Based on the review results, the journal editorial board will make the decision on whether to publish the manuscript and will inform the author of its decision. The possible decisions include the following: a) acceptance of the manuscript in the form it has been received; b) acceptance with minor changes; c) publication with major changes to the manuscript and d) rejection.

The text of the manuscript. The manuscript must be in Microsoft Word .doc format, font Times New Roman, size 11, line spacing single, B5 format. All papers should contain the page number, flush right, in the header of every page. Use the automatic page-numbering function of your word-processing pro-gram to insert page numbers in the top right corner; do not type page numbers manually. The title page is page number 1. The main body of the text (without the references and appendices) should contain no more than 30.000 characters with spacing, but the editorial board does reserve the right to publish longer manuscripts as well. Text preparation should be in accordance with the standards and rules defined in the 7th edition of the *APA Publication Manual*, and the manuscript should contain a title and abstract with key words, as well as an introduction section, Method, Results, Discussion, Conclusion (optional), References and Appendices (optional) section. The problem, objectives and hypotheses of the research should be presented at the end of the introduction section. Indent the first line of every paragraph 0.5 in/1.27 cm.

Use a numbered list to display complete sentences or paragraphs in a series (e.g., itemized conclusions, steps in a procedure). Use a lettered or bulleted list rather than a numbered list if the items are phrases (if the order of the phrases is not relevant). When quoting the instruments used in the research, the response format should also be provided, with the answers provided being in *Italic* style (e.g. 1 - *generally disagree*; 2 - *partially agree*; 3 - *nor agree, nor do they agree I agree*…). The text should be proofread prior to submission.

The title of the manuscript. On the first page of the manuscript the title should be written in bold letters (all significant words are capitalized), centered. The title should be as concise as possible, and such that in unambiguously allows the reader to conclude what the manuscript will be about. Beneath the title, the names of the authors and their affiliations should be stated. After the name of the first author insert a footnote containing the email address of the author.

The abstract. The length of the abstract should not exceed 250 words. The abstract should be in one paragraph and contain the most relevant information on the text (the aim of the research, the method, results and conclusion). The abstract as a rule does not contain any references. After the abstract, the key words should be included in a new paragraph. Do not include more than five key words.

At the end of the text, after the reference section, the title should be written in bold, centered in Serbian. Beneath the title, the names of the authors with their affiliations translated into Serbian, followed by the abstract with key words in Serbian. All the rules for writing the abstract in English also apply to writing the abstract in Serbian. If authors do not speak Serbian the journal will provide the translation.

Titles and subtitles. The paper title, that should be at the top of the first page of text (all significant words are capitalized), and section titles (**Method, Results**, etc.) are written in **bold**, centered. Second and third level headings are written in **bold**, left alignment.

The names of the instrument are written in bold letters with a dot at the end, and other necessary data for the instrument are given below. Provide the full name of the instrument, abbreviation and reference.

Example: **Inventory for the assessment of positive and negative affect (PANAS-X; Watson et al., 1988; for Serbian adaptation see Mihić et al., 2014).**

Tables, images and graphs. Tables, images and graphs should be provided in Word format. The text in the tables, graphs and images can be in a language other than the language of the text only when that is justifiable based on the topic and content of the manuscript (for example a comparison of the test items in various languages, followed by an overview of how each item is translated into the two languages, etc.). The distribution of the data in the tables should be achieved solely through organizing the cells and using the tools for working with tables. The use of formatting in the tables or using spaces and similar characters to achieve the desired distribution is not permitted.

Each table needs to be marked by a number and appropriate title (for example. Table 7. *The results of the parallel analysis*). Each category (image, graph, table) should be numbered sequentially. If the image has been taken from somewhere else, it is obligatory to cite the source.

The tables should also be organized according to APA standards. The tables should have a left adjustment. Each table should be labeled with the number, bold (e.g. **Table 7**) and the appropriate name, with the name being *Italic* style, and all significant words are capitalized (e.g., *Parallel Analysis Results*). The number of the table and its name should be above the table having a left adjustment, and the title of the table is single line below the number of the table. The tables should not contain vertical lines, the font should be 10 pt (unless the table needs to be reduced), and the line spacing should be 1 (Single). You should not bold the values in the table. If the representation of the *p* value of a table represents an unobtrusive, statistically significant value can be marked by the stars, and it will be necessary to include their meaning below the table (e.g. *Note*. * $p < .05$; ** $p < .01$; ** * $p < .001$). The data shown in the table should be aligned by points. You can find more information on formatting the table in the writing form (template).

Example of the table formatting:

Table 1
Correlation between subjective well-being and loneliness

	Social loneliness	Loneliness in love	Loneliness in family
Satisfaction with life	-.51**	-.34**	-.34**
Positive affect	-.21**	-.04	-.11
Negative affect	.16	.07	.19**

Note. ** $p < .01$.

Images and graphs should also be organized according to APA standards. Each image or graphic should be labeled with the number, bold (e.g. **Graph 5.**) and the appropriate name, with the name being *Italic* style, and all significant words are capitalized (e.g., *Distribution of results in the experimental group*). The number of the image/graph and its name should be above the image/graph having a left adjustment, and the title is single line below the number of the image/graph. The abbreviations listed in the tables and figures should be explained below the table or figure.

Statistical data. The displayed statistical data must be relevant, that is, should display only the results of those statistical procedures which are relevant to the topic of the text. **The same data should not be presented in both graph and table form.** It is recommendable to use conventional means of concluding based on statistical data (for example, the levels of significance *p* (for example: .05, .01, .001). The results of the statistical tests should be given in the following form: F (5, 109) = 2.42, $p < .05$, and likewise for other tests (for example χ^2 (3, $N = 323$) = 3.44, $p < .01$ or t (120) = -33.63, $p < .01$). Statistical indicators should be in *Italic* style (e.g., *F*,

r, p, N, *M*) except for Greek characters (α, β, χ, λ). If decimal numbers are decimal, two decimal places are required, unless the value of the statistical indicator is such that it requires guidance and treatment. Decimal numbers should be separated by a dot, instead of a comma. If the range of the value of the parameter is 0 to 1, 0 is not written before.

Citations and including references in the text. Every quotation or claim which is not based on the research findings presented in the text should be accompanied by a reference provided in parentheses immediately following the quote in the following format: (Buttermore, 2009). If text is literally being quoted from the source, that part of the text is included in quotation marks, and the page on which the quote can be found is also included in parentheses following the reference (for example, Rot, 1985, p. 56). For each quotation longer than 350 characters, it is necessary to provide written consent from the authors for publishing these quotes in the text.

If the text has one or two authors, list author(s) in every citation (Tracy & Robins, 2004). If the text has three or more authors, cite only the last name of the first author and the abbreviation "et al.". If there are several sources cited in parentheses, they should be listed in alphabetical order based on the authors' last names, and not in chronological order (for example, Beck et al., 1985; Clark & Wells, 1995; Ollendick & Hirshfeld-Becker, 2002; Rapee & Heimberg, 1997; Rapee & Spence, 2004; Schenker & Leary, 1982).

List of references. The reference list should be on a new page after the text. Place the section label "**References**" in bold at the top of the page, centered. Order the reference list entries alphabetically by author. Complete biographical data for all the quotations should be cited in accordance with APA guidelines (7th edition) (http://www.apastyle.org/), and in the section titled References. All of the references included in the text must also be included in the list of references (and vice versa).

Text formatting in reference list: Times New Roman, 11 pt., Line spacing: single; Paragraph alignment: Justify, Paragraph Indentation: Hanging, indent of 0.5 in/1.27cm (meaning that the first line of the reference is flush left and subsequent lines are indented 0.5 in. from the left margin.).

Title of the paper or the book which are not on English, should be translated in English (for example, Stojiljković, S. (1998). *Ličnost i moral.* [Personality and morality.] Institut za pedagoška istraživanja.)

Instruction and examples of citing in reference list:

Books (monographs) are cited in the following manner:

Palmore, E. (1999). *Ageism: Negative and positive.* Springer

Stojiljković, S. (1998). *Ličnost i moral.* [Personality and morality.] Institut za pedagoška istraživanja.

Chapters in a book or proceedings are cited in the following manner:

Widiger, T. A. (2005). Classification and diagnosis: Historical development and contemporary issues. In J. E. Maddux & B. A. Winstead (Eds.), *Psychopathology: Foundations for a contemporary understanding* (pp. 63-83). Erlbaum.

Journal articles are cited in the following manner:

Tracy, J. L., & Robins, R. W. (2004). Putting the self into self-conscious emotions: A theoretical model. *Psychological Inquiry, 15*(2), 103-125. https://doi.org/10.1207/s15327965pli1502_01

In-text example: (Tracy & Robins, 2004)

Webpage on a website - Author Surname, Initial(s) *or* Organisation Name. (year). *Title of webpage*. Site Name. URL

In text (Author, year)

If there is no information about the year then in parentheses should be given abbreviation n.d.

Citing **unpublished manuscripts** (for example, abstracts from scientific conferences, unpublished papers, etc.) is not desirable. If it is impossible to avoid, complete data regarding the source should be provided, based on the following general format:

Unpublished dissertation or thesis
Author, A. (year). *Title of the master's or doctoral dissertation* [Unpublished master's or doctoral dissertation]. The name of the institution.

Published dissertation or thesis
Author, A. (year). *Title of the master's or doctoral dissertation* [Master's thesis or Doctoral dissertation, The name of the institution]. Date base/Archive. URL.

Referring to **secondary sources or citing them** (for example, Gray, 1982; as cited in Smederevac et al., 2014) should be also avoided.

If one author is cited more than once, the publications are included based on the year of publication, that is (if there are any co-authored works) according to the last name of the co-author.

If more than one work of the same author published in the same year is being cited, the years need to be marked out in letters a, b, c, for example (1995a), (1995b), both in the text itself and in the reference section.

Appendix. The appendix should include only those descriptions of material which would be of use to the readers for understanding, evaluating or reproducing the research.

Footnotes and abbreviations. Footnotes should be avoided, except when necessary (for example, citing that the work originated as part of a project, etc.). Abbreviations should also be avoided, with the exception of frequently usual ones. Abbreviations which are included in tables and images should be explained.

In addition to these instructions, the authors can also use the template for preparing their submissions, which is available for download at the Journal's site: https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-sociologiju

SPISAK RECENZENATA ZA 2025. GODINU

Ana Mantarova, Institut za filozofiju i sociologiju Bugarske akademije nauka
Bojana Vranić, Filozofski Fakultet u Nišu
Branislav Stevanović, Filozofski fakultet u Nišu
Branislava Vučković, Filozofski fakultet u Kosovskoj Mitrovici
Danica Igrutinović, Fakultet za medije i komunikacije, Beograd
Danijela Gavrilović, Filozofski fakultet u Nišu
Dragan Todorović, Filozofski fakultet u Nišu
Gordana Stojić, Filozofski Fakultet u Nišu
Gordana Stoković, Učiteljski fakultet u Beogradu
Lela Milosevic Radulović, Filozofski fakultet u Nišu
Ljiljana Skrobić, Filozofski fakultet u Nišu
Marija Vujović, Filozofski Fakultet u Nišu
Milica Vesković Anmđelković, Filozofski Fakultet u Beogradu
Natalija Perišić, Fakultet političkih nauka u Beogradu
Neven Obradović, Filozofski Fakultet u Nišu
Olivera Marković Savić, Filozofski fakultet u Kosovskoj Mitrovici
Slavoljub Milovanović, Ekonomski fakultet u Nišu
Slobodan Cvetanović, Ekonomski fakultet u Nišu
Slobodan Miladinović, Fakultet organizacionih nauka, Beograd
Veselin Mitrović, Institut društvenih nauuka u Beogradu
Vesna Miltojević, Fakultet zašite na radu, Univerziteta u Nišu
Vladan Ivanović, Ekonomski fakultet u Kragujevcu
Vladimir Bakrač, Filozofski fakultet u Nikšiću

GODIŠNJAK ZA SOCIOLOGIJU / SOCIOLOGICAL ANNUAL
XXI/35 (2025)

Izdavač
FILOZOFSKI FAKULTET
UNIVERZITETA U NIŠU

Za izdavača
Prof. dr Vladimir Ž. Jovanović, dekan

Koordinator Izdavačkog centra
Prof. dr Mihailo Antović, prodekan za naučnoistraživački rad

Lektura
Dr Maja Stojković (srpski jezik)
Marija Stojković (engleski jezik)
Emilija Nikolić (ruski jezik)

Tehničko uredništvo
Darko Jovanović (Dizajn korice)
Milan D. Ranđelović (Prelom)
Izdavački centar (Digitalizacija)

Format
B5

Tiraž
40

Štamparija
SVEN, Niš

Niš, 2025.

Elektronsko izdanje
https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-sociologiju

Print
ISSN 1451-9739

Online
ISSN 1820-6360

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316

GODIŠNJAK za sociologiju = Sociological Annual /
Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu ; urednica Jasmina Petrović. - God. 1, br. 1 (2005)- . - Niš : Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, 2005- (Niš : Sven). - 24 cm

Dostupno i na: https://godisnjak-za-sociologiju.filfak.ni.ac.rs/. - Polugodišnje. - Tekst na srp. i engl. jeziku. - Drugo izdanje na drugom medijumu: Годишњак за социологију (Филозофски факултет у Нишу. Online) = ISSN 1820-6360

ISSN 1451-9739 = Годишњак за социологију - Филозофски факултет у Нишу

COBISS.SR-ID 121295372